

Vilniaus universitetas
TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR POLITIKOS MOKSLŲ INSTITUTAS

LYGINAMOSIOS POLITIKOS MAGISTRO PROGRAMA

TEODORA GAIDYTĖ
II kurso studentė

**KULTŪRINĖ TRANSFORMACIJA PERĖJIMO Į DEMOKRATIJĄ PROCESĖ:
VIDURIO EUROPOS VALSTYBIŲ LYGINAMOJI ANALIZĖ**

MAGISTRO DARBAS

Darbo vadovas: doc. dr. Vladas Sirutavičius

Vilnius, 2008

BIBLIOGRAFINIO APRAŠO LAPAS

Gaidytė T. Kultūrinė transformacija perėjimo į demokratiją procese: Vidurio Europos valstybių lyginamoji analizė. Lyginamosios politikos specialybės, magistro darbas / VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas; darbo vadovas V. Sirutavičius. – V., 2008. – 90 p.

Reikšminiai žodžiai: demokratizacija, demokratijos konsolidacija, kultūrinė transformacija, politinė ir ekonominė transformacija, radiklios ir inkrementinės reformos, plačioji ir siauroji kultūros samprata, neokultūrinė sintezė, kultūrinės skirtys, kosmopolitizmas vs. nacionalizmas, religingumas vs. sekuliarumas, komunizmas vs. antikomunizmas, liberalizmas vs. autoritarizmas.

Šiame darbe nagrinėjama Vidurio Europos visuomenių kultūrinė transformacija perėjimo į demokratiją procese. Remiantis skirtingais liberalų ir sociologų požiūriais į kultūros transformaciją, darbe siekiama empiriškai įvertinti kultūrinės, politinės ir ekonominės transformacijos sąveiką, išryškinant kultūrinę transformaciją įtakojančius veiksnius. Kultūros raidos specifika analizuojama pagal keturių skirčių schemą: nacionalizmas vs. kosmopolitizmas, sekuliarumas vs. religingumas, komunizmas vs. antikomunizmas ir liberalizmas vs. autoritarizmas.

Darbe daroma išvada, kad politinių / ekonominių reformų radikalumas tik ribotai lemia kultūros transformaciją demokratijai palankia linkme. Tyrimas atskleidžia, kad kai kurie pamatiniai kultūriniai elementai praktiškai nereaguoja į politines ir ekonomines reformas, todėl, bent jau kultūrinės transformacijos prasme, demokratijos konsolidacijos perspektyvos Vidurio Europos šalyse artimiausiu metu yra ribotos.

Turinys

Ivadas	4
1. Teorinės tyrimo prielaidos	7
1. 1. Perėjimo iš komunizmo į demokratiją teorizavimo dilemos	7
1. 2. Kultūrinės transformacijos postkomunistinėse visuomenėse tyrimo specifika	12
1. 2. 1. Kultūra ir politikos mokslai	12
1. 2. 1. 1. Kultūros samprata marksistinėje ir vėberiškoje paradigmoje.....	15
1. 2. 2. Kultūros sąveika su politine ir ekonomine transformacija: hipotezių išsikėlimas ..	19
1. 2. 3. Kultūros sąveika su ekonomine ir politine transformacija: teorinė schema.....	22
2. Reformų įgyvendinimo logika Vidurio Europos valstybėse	25
2. 1. Radikalios ir inkrementinės reformos	25
2. 2. Politinės transformacijos eksperimentai	26
2. 3. Ekonominė transformacija: nuo atsargaus nuosaikumo iki „šoko terapijos“	35
3 . Kultūrinės transformacijos paradoksai	36
3. 1. Kaip tirti kultūrą? Metodologiniai svarstymai	36
3. 1. 1. Plačioji ir siauroji kultūros samprata	36
3. 1. 2. Neokultūrinė sintezė	38
3. 1. 3. Kultūros indikatorių išskyrimas.....	40
3. 2. Kosmopolitizmas vs. nacionalizmas	42
3. 3. Religinumas vs. sekuliarumas	47
3. 4. Komunizmas vs. antikomunizmas.....	54
3. 5. Autoritarizmas vs. liberalizmas	63
3. 6. Kultūrinė transformacija kaip atsakas į reformas: apibendrinančios išvados	75
Išvados.....	79
Literatūros sąrašas	81
Summary	86
Priedai.....	88

IVADAS

Praėjus beveik dvidešimčiai metų po komunizmo žlugimo, Vidurio ir Rytų Europos valstybių demokratizacijos pamokos vis dar išlieka aktualiu, reikšmės neprarandančiu politikos mokslų tyrimo objektu. Postkomunistinio regiono transformacija akademinėje literatūroje analizuojama iš įvairiausių perspektyvų, kaskart peržiūrint ir papildant platų demokratizacijos teorijų spektrą. Galima net teigti, kad buvusio komunistinio bloko šalys pastaruosius dešimtmečius tapo savotišku eksperimentų lauku tiek praktikams, tiek ir teoretikams: vieni siekė perkelti į postkomunistinę erdvę Vakarų pasaulio demokratijos patirtį, kiti – verifikuoti Vakarų šalyse „subrandintas“ teorijas. Tačiau akademinėje literatūroje vis dažniau sutariama, kad vakarietiškos teorijos nėra adekvačios paaiškinti postkomunistinių visuomenių specifikos, o Vidurio ir Rytų Europos regionas demokratiname pasaulyje išlieka tam tikra anomalija. Todėl, retrospektyviai vertinant postkomunistinių šalių transformacijos procesą, tikslinga peržiūrėti ir susisteminti demokratizacijos rezultatus, atkreipiant dėmesį ne tik į institucinius, bet ir į kultūrinius veiksnius, lemiančius demokratijos įsitvirtinimo galimybes. Šis magistro darbas remiasi prielaida, kad būtent kultūrinė transformacija – identitetų, vertybių ir pažiūrų kismas – režimo kaitos procese yra ta užslėpta gija, kuri vienaip ar kitaip determinuoja demokratizacijos nuoseklumą ir „gylį“.

Kaip magistrinio darbo objektas, analizuojant kultūrinę transformaciją demokratizacijos procese, pasirinktos keturios postkomunistinio bloko šalys, priklausančios Vidurio Europos regionui: Lenkija, Vengrija, Čekija ir Slovakija. Tokį pasirinkimą lėmė keli veiksniai. Viena vertus, Vidurio Europos šalių perėjimas į demokratiją instituciškai jau yra užbaigtas procesas: savotišku sertifikatu, įvertinančiu demokratijos pažangą, tapo šių šalių narystė euroatlantinėse struktūrose, pirmiausia, Europos Sąjungoje. Todėl procedūrinės demokratijos prasme šios valstybės gali būti lyginamos tarpusavyje, fiksuojant šių valstybių raidos panašumus ir skirtumus. Antra vertus, dabartinės politinės krizės Vidurio Europos šalyse įrodo, kad procedūrinės demokratijos įtvirtinimas savaime dar neužtikrina pačios demokratijos kokybės. Smukusi parama demokratijai, „stiprios rankos“ politikos nostalgija, pesimizmas, kultūrinės įtampos, nepasitikėjimo ir cinizmo apraiškos visame Vidurio Europos regione tapo tarsi užkrečiama liga, kurios politinė išraiška – populistinių partijų atėjimas į valdžią: visose regiono valstybėse ir praktiškai tuo pačiu metu. Vidurio Europos šalys, nors ir besivydamos kitas ES valstybes pagal ekonominius rodiklius, išlieka autsailerės paramos demokratijai, tolerancijos, pasitikėjimo institucijomis atžvilgiu: tai rodo, kad politinė ir ekonominė sistema nėra

harmonizuota su kultūrine sistema, o vertybės ir identitetai naujose demokratijose veikia ne kaip konstruktyvūs (sustiprinantys), o kaip destruktiniai elementai. Tokios tendencijos skatina permąstyti Vidurio Europos demokratizacijos niuansus, įvertinant politinių bei ekonominių reformų įtaką kultūros kaitai ir komunistinio palikimo minimizavimui.

Problemišką kultūros inertiškumą ir neprognozuojamas kultūros kaitos pasekmes demokratijos stabilumui bene pirmieji pastebėjo Lenkijos sociologai P. Sztompka, J. Kubikas, G. Ekiert ir kiti. Šių mokslininkų darbuose, remiantis pirmiausia Lenkijos pavyzdžiu, samprotaujama, kokią įtaką tam tikri kultūros ypatumai daro rinkos ekonomikos funkcionavimui, demokratijos įtvirtinimui. Tačiau šiuose tyrimuose vengiama nustatyti griežtesnes teorines koreliacijas (pavyzdžiui, tarp ekonominės ir kultūrinės transformacijos), apeliuojant į kultūros neapibrėžtumą ir jos daugiadimensiškumą. Todėl tyrimuose dažniausiai remiamasi empiriniais duomenimis, stebėjimais, net nuojautomis, siekiant identifikuoti koks yra politinės / ekonominės transformacijos ir kultūrinės kaitos ryšys.

Atsižvelgiant į kultūrinės kaitos postkomunistinėse visuomenėse teoretizavimo spragas, šiame magistriniame darbe iškeliamas tikslas – įvertinti politinės/ekonominės transformacijos įtaką Vidurio Europos valstybėse. Magistrinio darbo problema remiasi dviem hipotezėmis, kurios politikos mokslų literatūroje skirtingai aiškina ekonominių ir politinių reformų sąveiką su kultūrine transformacija.

Pirmoji hipotezė, kurią, pirmiausia, praktikoje, o vėliau ir akademinėje literatūroje suformavo liberalai, teigia, kad **radikalios politinės ir ekonominės reformos savaime skatina staigią kultūrinę transformaciją demokratijai palankia linkme**. Ši hipotezė grindžiama prielaida, kad sėkmingi politinių ir ekonominių reformų rezultatai užtikrina nuoseklią kultūrinę transformaciją, o kultūrinės transformacijos netolygumai gali atsirasti tik tokiu atveju, jei reformų rezultatai neatitiks intencijų.

Antroji hipotezė, kurią tyrinėdami postkomunistinių visuomenių raidą aktualizuoja sociologai, teigia, kad radikalios politinės ir ekonominės reformos, sukeldamos kultūrinį sąmyšį, pristabdo kultūrinę transformaciją demokratijai palankia linkme. Ši hipotezė remiasi prielaida, kad radikalūs politiniai ir ekonominiai pokyčiai, net ir generuojantys palankius socioekonominius rezultatus, trumpuoju laikotarpiu sukelia kultūrinę traumą, nes didėja atotrūkis tarp politinės, ekonominės ir kultūrinės transformacijos. Toks neatitikimas, pasak sociologų, tik skatina visuomenės įtampas, ir gali pakreipti kultūros kaitą nedemokratine linkme¹.

¹ Piotr Sztompka, "The Trauma of Social Change". Kn. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, et al (sud.), *Cultural Trauma and Collective Identity*. Los Angeles: University of California Press, 2004, 171.

Tyrimo tikslas ir išsikeltos hipotezės suponuoja šiuos pagrindinius darbo uždavinius: 1) aptarti, kaip aiškinama kultūros sąveika su politiniu ir ekonominiu dėmeniu skirtingose teorinėse paradigmos, ir kaip šios interpretacijos atsispindi tranzitologinėje literatūroje; 2) remiantis akademinė literatūra, įvertinti politinių bei ekonominių reformų spartą ir intensyvumą Vidurio Europos valstybėse, akcentuojant radikalių/inkrementinių reformų prielaidas bei pasekmes; 3) atsižvelgiant į kultūros kompleksiskumo problemą, metodologiškai pagrįsti kultūrinės transformacijos tyrimo gaires – sukonstruoti teorinį modelį, tinkamą postkomunistinių visuomenių tyrimui; 4) remiantis kultūrinių skirčių teoriniu modeliu iširti kultūrinę transformaciją Vidurio Europos valstybėse, įvertinti kultūrinės kaitos sąveiką su politinėmis ir ekonominėmis reformomis bei pateikti regiono valstybių lyginamąją analizę.

Tyrimo uždaviniai suponuoja kompleksinę magistrinio darbo struktūrą. Įvertinant tyrimo objektą ir pačią kultūros specifiką tiek apskritai politikos moksluose, tiek ir konkrečiai tranzitologinėje literatūroje, pakankamai didelė darbo dalis skirta teoriniams svarstymams. Teorinėje darbo dalyje, remiantis tranzitologine literatūra (G. Asho, G. Prihamo, W. Mishlerio, J. Kubiko, P. Sztompkos ir kitų autorių veikalais) siekiama retrospektyviai įvertinti teorinį indėlį, analizuojant postkomunistinių šalių specifiką, susisteminti teorines išvalgas ir išryškinti teorizavimo spragas, taip pagrindžiant magistrinio darbo teorinį aktualumą. Antroje dalyje aptariami pagrindiniai politinės ir ekonominės transformacijos Vidurio Europos šalyse bruožai, akcentuojant su darbo problema susijusius aspektus, bet nesigilinant į detalesnius aprašymus. Trečiojoje empirinėje dalyje, remiantis Pasaulio vertybių tyrimo, „Eurobarometro“ ir atskirų mokslininkų surinktais visuomenės apklausų rezultatais, fiksuojama kultūrinės transformacijos raida, analizuojami kultūrinę kaitą sąlygojantys veiksniai bei pateikiama Vidurio Europos regiono valstybių lyginamoji analizė.

1. Teorinės tyrimo prielaidos

1.1. Perėjimo iš komunizmo į demokratiją teoretizavimo dilemos

Teorinės literatūros apie vadinamąją trečiąją demokratizacijos bangą gausa rodo, kad perėjimo į demokratiją Vidurio ir Rytų Europos valstybėse specifika, net ir praėjus beveik dvidešimčiai metų po komunizmo žlugimo, išlieka vienu iš aktualiausių tyrinėjimų objektų politikos moksluose. Regiono demokratizacijos procesai mokslininkų veikaluose analizuojami iš įvairiausių perspektyvų, tačiau dažniausiai koncentruojamasi į šiuos klausimus: a) instituciniai – procedūriniai demokratijos kūrimo aspektai (J. Elster, A. Agh, A. Lijphart, L. Diamond, S. Huntington, A. Przeworski), b) rinkos ekonomikos prigijimo ir funkcionavimo dilemos (G. Cspeli); c) demokratijos konsolidacijos (paramos demokratijai) problemos (G. Ekiert, A. Linz, Stepan, A. Ramonaitė); d) postkomunistinio regiono ir Vakarų valstybių demokratijų konvergencijos galimybės, ypač Vidurio ir Rytų Europos valstybių integracijos į ES kontekste (J. Kornai, R. Rose); e) kultūros, palankios demokratijai, formavimosi sunkumai (M. Howard, R. Dahrendorf, H. Kitschelt).

Turinio ir prieigos prasme tranzitologinių tyrimų pjūvį atskleidžia trys perėjimo iš komunizmo į demokratiją teoretizavimo problemos:

Pirma, iki šiol nėra sutariama, kuris terminas tiksliausiai įvardija perėjimo iš komunizmo į demokratiją procesą. Vieni autoriai (G. Ashas, K. Kumaras, R. Dahrendorf) komunistinio režimo žlugimo ir perėjimo į demokratiją laikotarpį siūlo vadinti *revoliucija*, taip pabrėžiant kokybiškai naujos politinės, ekonominės ir net socialinės / kultūrinės sistemos įsitvirtinimą postkomunistinėse valstybėse². Teoretikų manymu, permainas daugelyje šalių inspiravo visuomenės reikalavimai „iš apačios“. Tai reiškia, kad įvykus kultūriniam visuomenės pokyčiams, valstybė tapo nepajėgi adekvačiai atsakyti į naujus iššūkius (spaudimą), todėl buvo priversta transformuoti esamas politines ir ekonomines institucijas. Taigi ši schema atitinka revoliucinę situaciją „kai apačios nebegali, o viršūnės nebenori“³. Kiti mokslininkai pirmaisiais komunizmo žlugimo metais atvirai skelbė, kad perėjimas į demokratiją Vidurio ir Rytų Europos valstybėse yra ne kokia revoliucija o tiesiog natūralus pasaulinės globalizacijos „išprovokuotas“

² Žr. plačiau: Krishan Kumar, “The revolutions of 1989: socialism, capitalism and democracy”. *Theory and Society*, Vol. 21, No. 3, 1992, 309; M.Los, “The Retrospective Revolutions in East-Central Europe”. *International Journal of Contemporary Society*, Vol. 31, No. 1, 1994, 88 – 89.

³ G. Ashas greta revoliucijos įveda ir naują terminą „refoliucija“, šiuo žodžiu akcentuodamas, kad kai kuriose šalyse, pavyzdžiui Lenkijoje ir Vengrijoje, demokratizacijai postūmį suteikė reformos „iš viršaus“, paskatinusios pokyčius ir visuomenėje. Žr. plačiau: Timothy Garton Ash, „Revolutions: The Springtime of Two Nations“. *New York Review of Books*, June 15, 1989, 1 – 10.

procesas. Būtent globalūs pokyčiai inspiravo Vidurio ir Rytų Europos šalių konvergenciją su Vakarų valstybių politine, ekonomine ir kultūrine sistema. Iškeliant šią teoriją buvo pasiremta tuo, kad dar prieš komunizmo žlugimą kultūriškai Vidurio ir Rytų Europos šalys orientavosi į Vakarus (ypač jaunimo kultūroje stiprėjo amerikietiškos kultūros ženklai)⁴, o vėliau vakarietiška trajektorija buvo plėtojama ir politinis bei ekonominis valstybių gyvenimas. Tačiau, kaip rodo Vidurio ir Rytų Europos šalių transformacijos patirtis, konvergencijos teorija iš dalies galėtų būti taikoma tik kalbant apie vėlesnį laikotarpį: regiono integraciją į ES. Šiame kontekste galima sutikti, kad būtent ES finansinės injekcijos ir bendrijos teisės įpareigojamoji galia paskatino Vidurio ir Rytų Europos valstybių ir ES šalių politinės sistemos supanašėjimą⁵.

Kalbėdami apie politines ir ekonomines permainas Vidurio ir Rytų Europos regione, mokslininkai dažnai vartoja literatūroje populiarią „tranzito“ (angl. *transition*) sąvoką, kuri apibūdina tikslingą perėjimą (tranzitą) iš vienos sistemos į kitą. Kaip pripažįsta sovietologė Daphne Berdhal, pati sąvoka „tranzitas“ yra teleologinis Vakarų konstruktas, žymintis neišvengiamą judėjimą į tam tikrą tikslą – demokratiją, rinkos ekonomiką (kitais tariant, tai perėjimas iš taško A į tašką B)⁶. Todėl, galima teigti, kad sąvokoje „tranzitas“ yra užkoduotas tam tikras vertybinis matmuo, reiškiantis linijinį perėjimą į „aukštesnę“ vakarietišką politinę, ekonominę, socialinę santvarką. Tačiau vartojant šią sąvoką tarsi atsiribojama nuo pradinės pozicijos (komunistinės sistemos) įtakos pačiai perėjimo į demokratiją raidai. Katherinos Verdery teigimu, „tranzito“ šalininkai tarsi sutinka, kad „socializmas buvo pats ilgiausias ir skausmingiausias kelias iš kapitalizmo į kapitalizmą“⁷.

Atsižvelgdami į tai, kad demokratijos siekimas yra žymiai sudėtingesnis, daugiadimensinis procesas, įtraukiantis ir komunistinę šalių patirtį, dalis mokslininkų (Ch. Bryantas, E. Mokrycki, G. Pridhamas ir kiti) perėjimą į demokratiją yra linkę vadinti „transformacija“. Šiuo terminu pirmiausia pabrėžiamas proceso tęstinumas: tai reiškia, kad perėjimo į demokratiją metu senosios sistemos transformuojasi į naujasias, o tam tikri senojo režimo elementai adaptuojami prie naujų pokyčių.⁸ Kitaip tariant, pati transformacijos sąvoka neeliminuoja komunistinio palikimo: transformacija nėra tik tranzitas, kuomet visiškai

⁴ Christopher G. A. Bryant, Edmund Mokrycki, “Theorizing the Changes in East – Central Europe”. Kn. G. A. Bryant and Edmund Mokrycki (sud.), *The New Great Transformation? Change and Continuity in East – Central Europe*. New York: Routledge, 1994, 2 – 3.

⁵ Geoffrey Pridham, “The European Union’s Democratic Conditionality and Domestic Politics in Slovakia: the Mečiar and Dzurinda Governments Compared”. *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, No. 2, 2002, 205.

⁶ Daphne Berdhal, Matti Bunzl (sud.), *Altering States. Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Michigan: University of Michigan, 2000, 2.

⁷ Katherina Verdery, “Theorizing socialism: a prologue to the “transition””. *American Ethnologist*, Vol. 18, No. 3, *Representations of Europe: Transforming State, Society, and Identity*. (Aug., 1991), p. 419-439.

⁸ Bryant, 4.

atsisakoma senojo režimo rudimentų. Priešingai, transformacija yra tęstinis procesas, kurio pradžia – ne *tabula rasa*, o senosios institucijos. Dar daugiau, *transformacija* gana taikliai išreiškia proceso sudėtingumą, mastą ir kompleksiskumą, nes keičiasi ne tik politinė ir ekonominė sistema. Režimo kaitos metu transformuojama ir kultūrinė sistema, vertybinė sankloda, įsitikinimai, identitetai. Būtent šiam procesui nusakyti žodis „tranzitas“ yra visiškai netinkamas, nes nėra aišku, koks galutinis yra „kultūrinio tranzito“ tikslas. Tuo tarpu transformacija implikuoja netolygią pokyčių trajektoriją, kuri neišvengiamai susiklosto sąveikoje su politinėmis ir ekonominėmis reformomis. Pagaliau, priešingai nei „tranzito“ sąvoka, *transformacija* reiškia, kad pokyčiai pokomunistinėse šalyse yra ilgo laikotarpio procesai, kurių pasekmės – neprognozuojamos. Transformacija neimplikuoja staigaus, vienakrypčio perėjimo su aiškiai numanomu tikslu. Nepaisant to, kad politinė ir ekonominė transformacija gali vykti sparčiau, tačiau socialinės-kultūrinės transformacijos raida ir pasekmės vis dar lieka „*terra incognita*“.

Terminų, taikomų apibūdinti pokomunistinių valstybių pokyčius, gausa rodo, kad šie procesai yra vertinami nevienareikšmiškai: vieni akcentuoja šių procesų fundamentalumą, naujumą, mastą, kiti linkę supaprastinti „perėjimą“, analizuodami jį kaip natūralų „gravitacinį“ procesą, tretį vertina perėjimą į demokratiją su tam tikru teleologiniu užtaisu, o dalis autorių ragina suvokti demokratizacijos daugiadimensiškumą, neapibrėžtumą nei tikslų, nei laiko atžvilgiu. Šio magistrinio darbo kontekste dėl anksčiau išvardytų argumentų pokyčiams perėjimo į demokratiją metu apibūdinti tikslinga vartoti būtent *transformacijos* sąvoką. Ši sąvoka pasirinkta atsižvelgiant į demokratizacijos proceso ir ypač kultūrinės sistemos raidos sudėtingumą, dinamiškumą bei neprognozuojamumą.

Antra, teorinėje literatūroje nėra sutariama dėl paties transformacijos proceso trukmės. Institucionalistai linkę koncentruotis į trumpąjį tranzitinį laikotarpį, akcentuodami institucinio perėjimo svarbą: nuo komunizmo žlugimo iki pirmų laisvų parlamento rinkimų ar iki laisvos rinkos susikūrimo. Vadinamieji „konsolidacionalistai“ (pirmiausia, J. Linzas ir A. Stepanas) perėjimo į demokratiją pabaigą sieja su demokratijos konsolidacija, kurią žymi bent trys indikatoriai⁹. S. Huntingtonas konsolidacijos požymį įvardija dar konkrečiau: tai dvigubos švytuoklės taisyklė, kuomet po laisvų rinkimų valdančiąja partija du kartus ne iš eilės tampa

⁹ Pagal J. Linzą ir A. Stepaną išskiriami šie demokratijos konsolidacijos elementai: a) antisisteminių jėgų eliminavimas (kuomet demokratija tampa „vienintelio žaidimo mieste“ – legitimumo aspektas); b) demokratinės konstitucijos priėmimas (kuomet politiniai konfliktai sprendžiami pagal nustatytas taisykles); c) demokratijos internalizavimas (kuomet demokratinės taisyklės tampa visuomenės socialinio elgesio norma). Plačiau žiūrėti: Juan J. Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press, 1996, 15–16.

opozicija. Tuo tarpu R. Dahliui perėjimo į demokratiją pabaiga reiškia poliarchinės sistemos susikūrimą (kurioje vyksta laisvi rinkimai, sudarytos sąlygos raiškos laisvei, alternatyvios informacijos sklaidai, asociacijų autonomijai)¹⁰. Artimi R. Dahliui būtų tie teoretikai, kurie teigia, kad konsoliduotos demokratijos ženklų galima traktuoti pilietinės visuomenės susiformavimą – tačiau vėlgi nėra vieningo sutarimo, ar palanki demokratijai pilietinė visuomenė šiuo metu jau yra susiformavusi, ar dar ne. Integracionalistai galėtų argumentuoti, kad politinės transformacijos Vidurio ir Rytų Europoje pabaiga gali būti sietina su Europos Sąjungos sprendimu pakviesti VRE valstybes derybų dėl narystės, taip *de facto* pripažįstant regiono šalių demokratinį potencialą. Pasak T. Kostelycký, derybų metu ES įtaka asocijuotų narių teisei ir institucinei sistemai buvo milžiniška, todėl valstybėms įstojus į ES, jau galima kalbėti apie naujos politinės ir ekonominės santvarkos funkcionavimą¹¹. Dar įtikinamesnis sėkmingo perėjimo į demokratiją įrodymas – Vidurio ir Rytų E valstybių narystė Europos Sąjungoje: narystė reiškia, kad valstybės kartu su ES teise (*acquis communautaire*) sugebėjo perimti vakarietiškos demokratijos plėtros modelį, todėl galima teigti, kad šių šalių demokratija yra visiškai konsoliduota.

Tačiau dalis teoretikų, ir ypač sociologai, suvokiantys demokratizaciją kaip sistemine transformaciją, linkę manyti, kad šis procesas vis dar tęsiasi, o tam tikri sistemos elementai (pirmiausia, kultūra) vis dar yra transformacinėje būsenoje. Pavyzdžiui, lenkų sociologas P. Sztompka teigia, kad įgyvendinus politines ir ekonomines reformas, kultūrinės sistemos pokyčiai (civilizacinių gebėjimų pokyčiai) Vidurio ir Rytų Europos šalyse identifikuojami tik dabar. Pasak P. Sztompkos, kultūrinė sistema apskritai yra sunkiai paslanki, giliai įsišaknijusi į žmonių kognityvinį lauką¹². Taigi sociologinę liniją remiančių teoretikų manymu, būtent kultūrinių pokyčių prasme transformacija yra ilgiausias ir dar tebesitęsiantis procesas¹³.

Trečia, dar viena Vidurio ir Rytų Europos šalių transformacijos tyrimų problema – sisteminės analizės trūkumas. Kitaip tariant, perėjimo į demokratiją studijos yra daugiau sektorinio pobūdžio, aktualizuojančios tik vieną ar kitą transformacijos veiksnį. Tačiau mažai

¹⁰ Robert A. Dahl, „Development and Democratic Culture“ Kn. Larry Diamond, Marc F. Plattner, et al (sud.), *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997, 34 – 39.

¹¹ Tomáš Kostelecký, „Political Transformation in East-Central Europe: Are There General Patterns of Development from Communism to EU Membership“, 2003, 54. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/T_Kostelecky.pdf> [Žiūrėta 2008 02 07].

¹² Piotr Sztompka, „Looking Back: the Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break“. *Communist and Post-Communist studies*, Volume 29, Nr.2, June 1996, 115-129.

¹³ Geoffrey Pridham „Comparative reflections on democratization in East-Central Europe: a model of post-communist transformation?“. Kn. Geoffrey Pridham, Attila Agh (sud.), *Prospect for democratic consolidation in East-Central Europe*. Manchester: Manchester University Press, 2001, 2.

mokslininkų ryžtasi analizuoti visų transformacijos veiksnių sąveiką, ne tik koncentruojantis į politinę ir ekonominę transformaciją, bet išryškinant ir kitų sistemų – kultūrinės bei socialinės – pokyčių svarbą, kultūrinio konteksto įtaką. Būtent kultūrinio konteksto neįvertinimas, tiek aiškinant transformacijos priežastis, tiek pasekmes yra akivaizdi įvairių transformacijos teorijų spraga. D. Berdhal pastebi, kad dauguma tranzitologų remiasi linijinio perėjimo į demokratiją konceptu, išryškindami tik makro lygmenį, nesusiedami šio lygmens su žmonių kasdieninio gyvenimo pokyčiais, vertybiniais paradokais ir prieštaravimais¹⁴.

Sisteminės analizės trūkumas iš esmės radosi dėl to, kad pirmaisiais metais po komunizmo žlugimo transformacija buvo analizuojama praktiškai tik iš marksistinės mokyklos pozicijų, teigiant, kad *a priori* politiniai ir ekonominiai pokyčiai skatins kultūrinės sistemos transformaciją demokratijai palankia linkme, todėl kultūrinės sistemos studijos perėjimo procesuose nėra reikšmingos. Tačiau pastaruoju metu gilėjančios ir politinę situaciją destabilizuojančios vertybinės krizės skatina grįžti prie sunkiau „apčiuopiamų“ socialinių, kultūrinių veiksnių, formuojančių ekonominį ir politinį valstybės gyvenimą. Pastaruoju metu, gilėjant politinėms ir vertybinėms krizėms Vidurio Europos šalyse, kyla poreikis analizuoti transformacijos procesą ne tik iš tradicinių (institucionalistinių) pozicijų, bet ir akcentuojant kultūrinį, istorinį, vertybinį perėjimo į demokratiją kontekstą, siejant šį kontekstą su politiniais ir ekonominiais pokyčiais.

Visgi, nepaisant problemos aktualumo, tyrimų kultūrinės kaitos sąveikos su reformomis klausimu nėra daug. Tiesa, dalis mokslininkų tiek teoriškai, tiek empiriškai vertina kultūros pokyčių problemas, ypač išryškindami postsovietinės pilietinės visuomenės formavimosi ypatumus (P. Sztompka, M. Howardas, A. Ramonaitė). Tačiau pati kultūra yra analizuojama atsietai nuo kitų sistemų (ypač tai būdinga transformaciniame laikotarpyje). Iš esmės apie kultūros kismą kalbama tik pastaruoju metu, pasibaigus politinei ir ekonominei transformacijai Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, bet nėra giliau analizuojama pati šių procesų sąveika. Todėl galima teigti, kad sisteminio požiūrio nebuvimas ir yra viena didžiausių transformacijos teorizavimo spragų.

Kita vertus, mokslininkai pripažįsta, kad susieti politinės, ekonominės ir kultūrinės sistemos transformaciją yra sudėtinga dėl teorinio pagrindo ribotumo: visų šių sistemų veiksniai yra tiek persipynę, kad keblu atsekti priežastingumą ir pasekmes. Taigi grynieji teoretikai vengia analizuoti kultūros, ekonomikos ir politikos sąveiką, nes dėl procesų painumo sudėtinga

¹⁴ Daphne Berdhal, Matti Bunzl (sud.), *Altering States. Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Michigan: University of Michigan, 2000, 1.

išgryninti konkrečius indikatorius, atskleidžiančius tiesioginį ar netiesioginį sistemų ryšį. Vis dėlto, galima teigti, kad atsiejus šitas sistemas vieną nuo kitos, pati proceso analizė tampa per daug simplifikuota, vienmatė, ribojanti galimybes išsamiai suvokti ir pajauti visą transformacijos sudėtingumą bei mastą. Todėl, papildant transformacijos procesų teoretizavimą, tikslinga vienaip ar kitaip įvertinti politinės, ekonominės ir kultūrinės sistemos pokyčių sąveiką perėjimo į demokratiją laikotarpiu.

1.2. Kultūrinės transformacijos postkomunistinėse visuomenėse tyrimo specifika

1.2.1. Kultūra ir politikos mokslai

Perėjimo į demokratiją procese kultūrinė transformacija yra viena iš sudedamųjų valstybės modernizacijos dimensijų, tačiau dėl pačios kultūros specifikos kyla teorinių dilemų, kaip susintetinti kultūrą, kaip kintamąjį, ir identifikuoti jos kaitą. Šios dilemos iš esmės siejasi su kultūros, kaip tyrimo objekto, konceptualizacija politikos moksluose. Mokslininkų diskusijas dėl kultūros reikšmės pirmiausiai skatina abejonė, ar kultūra apskritai gali būti politikos mokslo tyrimo objektas. Tradiciškai kultūrą analizuoja tokie mokslai, kaip antropologija, sociologija, psichologija, istorija – taigi į politikos mokslus kultūros konceptas „atėjo“ iš kitų disciplinų.

Politikos moksluose kultūros sąvoka pradėta vartoti dar XIX a. pabaigoje: 1886 m. pirmajame *Political Science Quarterly* buvo publikuotas J. Burgesso straipsnis, kuriame kultūra sieta su politikos mokslais. Specifiškesnis politinės kultūros terminas pirmą kartą buvo pavartotas jau 1926 m., tačiau pati sąvoka politikos moksluose prigijo kur kas vėliau¹⁵. Vieni pirmųjų teoriškai kultūros ir politinių institucijų ryšį knygoje *Civic Culture* įvardijo S. Verba ir G. Almondas: pasak jų valstybės stabilumas įmanomas tik tada, jei kultūra atitinka politinę sistemą¹⁶. Vėliau ši idėja buvo įvairiai interpretuojama, siekiant rasti atsakymą, kas skatina palankios politinei sistemai kultūros susiformavimą. Vieni apskritai teigė, kad kultūra yra duotybė, nepavaldi jokioms valstybės institucijoms, kiti, priešingai, pabrėžė valstybės vaidmenį formuojant kultūrą. XX a. 9 deš. pradėjo dominuoti ekonominio determinizmo idėja, teigianti, kad ekonominis augimas lemia kultūros pokyčius demokratijai palankia linkme. Visgi, įvertinus atvejus, kuriems ši prielaida tinka tik iš dalies, radikalaus ekonominio determinizmo atsisakyta.

¹⁵ William Mishler, Detlef Pollack, „On Culture, Thick and Thin“. Kn. Pollack D. (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 238.

¹⁶ Gabriel Almond, Sidney Verba. *Civic Culture*. Boston: Little, Brown and Company, Inc, 1965, 366.

Šiame kontekste charakteringas postkomunistinių valstybių atvejis: čia, net ir augant ekonominiam lygiui bei stiprėjant provakarietiškomis orientacijoms, kultūra vis dar lieka chaotiška, hibridinė ir nepritampanti prie politinės sistemos demokratinių pokyčių.

Nors visuotinai pripažįstama, kad kultūra vienaip ar kitaip susijusi su valstybės funkcionavimo kokybe, pats kultūros koncepto įvedimas į politikos mokslus susilaukia griežtųjų teoretikų kritikos. Kultūros koncepto taikymas politikos moksluose kritikuojamas dėl moksliskumo stokos ir polinkio į subjektyvumą.¹⁷ Kritikai argumentuoja, kad kultūros dėmuo yra pernelyg abstraktus, jį sudėtinga pamatuoti, numatyti dėsningumus. Pati kultūra savaime nepaaiškina institucinės struktūros pokyčių; kultūra yra neracionali, todėl neprognozuojama. Kai kurie politikos mokslų atstovai, užuot drąsiai vartoję kultūros sąvoką, linkę koncentruotis į konkretesnius kultūros dėmenis – politinės pažiūras, vertybes, viešąją nuomonę, rinkiminį elgesį, politinę kultūrą.¹⁸

Visgi nepaisant kritikos, kultūros koncepto taikymo ir interpretavimo politikos moksluose neatsisakoma, o pastaraisiais dešimtmečiais politologinės literatūros kultūrine tematika tik pagausėjo. Kultūros konceptą politikos moksluose „atgaivino“ R. Ingleharto, R. Putnamo, L. Diamondo veikalai, kuriuose, ieškant valstybės sąrangos stabilumo veiksnių, atkreiptas dėmesys į kultūros reikšmę. Paprastai kultūros veiksnys politikos mokslų tyrimuose tampa aktualus tada, kai politinių reiškinių nebeįmanoma paaiškinti pasitelkus vien tik institucinius veiksnys. Taigi kultūros tyrimai papildė politikos mokslų akiratį ir skatina plačiau suvokti politinių problemų kontekstą.

Siekiant identifikuoti kultūros ir politinės sistemos sąveikos taškus, galima remtis Marco Howardo Rosso pasiūlytu sąveikos modeliu, pagal kurį kultūra svarbi politikai, nes: 1) kultūra formuoja kontekstą, kuriame politika atsiranda (daro įtaką politinės santvarkos susiformavimui); 2) kultūra sieja individualizmą ir kolektyvinius identitetus (formuoja daro kolektyvinį veiksmą); 3) kultūra nustato ribas tarp grupių (skatina interesų pliuralizmą); 4) kultūra nustato politinių veiksmų ir motyvų interpretavimo rėmus; 5) kultūra teikia resursus (užtikrina legitimumą) politinei organizacijai (valstybei)¹⁹.

Politinė sistema savo ruožtu gali koreguoti kultūros plėtros trajektoriją. *Pirma*, politinė sistema per įstatyminę (draudimų) bazę nustato priimtinius elgesio, saviraiškos būdus. *Antra*, politinė sistema per švietimą (informacijos sklaidą) suformuoja kultūrinius standartus ir

¹⁷ Gabriel A. Almond, *A Discipline Divided. Schools and Sects in Political Science*. London: The International Professional Publishers, 1989, 152.

¹⁸ Jūratė Novagrockienė, *Politikos mokslo pagrindai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001, 37.

¹⁹ Marc Howard Ross, "Culture and Identity in Comparative Political Analysis". Kn. Mark Irving Lichbach, Alan S. Zuckerman (sud.), *Comparative Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 44.

alternatyvas, iš kurių skatina rinktis. *Trečia*, politika veikia per kultūrą kaip save legitimuojanti sistema, todėl kultūra ilguoju laikotarpiu negali būti priešiška politinei sistemai.

Dar akivaizdesnė yra kultūrinės ir ekonominės sistemos sąveika: kultūros suformuoti žmonių tarpusavio bendravimo ir elgesio modeliai (su išimtimis) yra perkelti į ekonominę sistemą. Kitaip tariant, kultūra sudaro prielaidas plėtotis tam tikriems (kurie yra svarbūs ekonomikai) žmogiškiems gebėjimams ir vertybėms – pavyzdžiui, verslumui, pasitikėjimui, vadybos įgūdžiams, organizuotumui, sąžiningumui, racionalumui, darbo produktyvumui, motyvacijai ir kt. Rinkos ekonomikos atveju ekonominei sistemai sklandžiai funkcionuoti yra svarbūs tam tikri kultūriniai rekvizitai, ypač vertikalūs – horizontalaus lygmens pasitikėjimas. Rinkos veikimas yra pagrįstas prekių ir paslaugų mainais, kuriuos paprastai vykdo anoniminiai, vieni kitų nepažįstantys subjektai, todėl jei rinkoje trūksta pasitikėjimo, stringa pačios elementariausios laisvos rinkos operacijos: bankai įmonėms, pradedančioms veiklą, nesuteikia kreditų arba suteikia šiuos kreditus ypač nepalankiomis sąlygomis – taip išauga sandorių kaštai, verslininkai vangiai ieško naujų partnerių, įmonėms sunku pritraukti klientus²⁰.

Ekonomika labiausiai veikia kultūrą per resursus: resursai sudaro prielaidas kultūrai plėtotis. Plačiąja prasme ekonomika yra kultūrą išlaisvinanti sistema. *Pirma*, ekonomika, integruojanti globalios pasaulio rinkos elementus, skatina kultūrinį pliuralizmą. Pavyzdžiui, VRE šalių atveju, rinkos ekonomikos formavimasis reiškė provakarietišku, arba tiksliau, proamerikietišką, tendencijų kultūroje stiprėjimą: kartu su McDonald's restoranais, Holivudo produkcija, populiariąja kultūra ėmė kisti nusistovėję elgesio, mąstymo standartai, transformuoti vertybės, įgaudamos individualistinį (išsilaisvinimo) pagrindą. *Antra*, vienintelė ekonomika gali suteikti kultūrai savarankiškumo nuo politinės sistemos. Jeigu politinė sistema suinteresuota angažuoti kultūrą, tai ekonominė sistema, finansuodama kultūrą iš nuo valdžios institucijų nepriklausančių šaltinių, sudaro prielaidas kultūriniam (individualių ir kolektyvinių veiksmų) liberalizmui. Tačiau pagrindinė kultūrinio „išlaisvinimo“ sąlyga yra rinkos ekonomika, kuri funkcionuoja išlaikydama dalinį savarankiškumą nuo valstybių institucijų (nėra totaliai subordinuota valstybei). Taigi ekonominės sistemos laisvumas yra bene pagrindinis kultūrinės sistemos laisvumo indikatorius: jei ekonominė sistema laisva, tai ir kultūrinė sistema objektyviai (nesant kitų veiksnių) yra laisva. Tuo tarpu jei ekonominė sistema yra nelaisva, išimtinai subordinuota valstybei, tai ir kultūrinė sistema yra suvaržyta, priklausoma nuo valstybės nustatytos trajektorijos.

²⁰ David W.Lovell, „Trust and the politics of post-communism“, *Communist and Post-Communist Studies*, No.34, 2001, 30.

Kultūrinio koncepto ir jo taikymo prieštarumas skatina dar kartą permąstyti bei apibrėžti kultūros sąvoką ir susieti ją su politikos mokslų tyrimais. Ieškant tvirtesnio teorinio pagrindo kultūros konceptui, svarbu išsiaiškinti, **kodėl** reikia analizuoti kultūrą – remiantis tuo, kaip kultūrą ir jos reikšmę sąveikoje su politika ir ekonomika interpretuoja skirtingi politikos mokslų teoretikai.

1.2.1.1. Kultūros samprata marksistinėje ir vėberiškojoje paradigmoje

Politikos moksluose egzistuoja dvi bazinės paradigmos, skirtingai aiškinančios kultūros, kaip valstybės sistemos dėmens, reikšmę. Pirmoji paradigma remiasi marksistinės mokyklos prielaidomis, tuo tarpu antroji paradigma plėtojama pagal vėberiškąją kultūros interpretaciją.

Pagal kertinę marksistinės mokyklos idėją, kultūra yra tik įtaką absorbuojantis objektas, kurį formuoja politinės ir ekonominės institucijos. Šia pozicija iš dalies remiasi ir kai kurie valstybės modernizacijos procesų teoretikai, teigiantys, kad kultūros ir politikos pokyčius determinuoja ekonominis augimas/nuosmukis. Pavyzdžiui, Seymouras M. Lipsetas savo knygoje „Political Man“ *a priori* remiasi prielaida, kad demokratinės kultūros įsitvirtinimą valstybėje pirmiausia lemia ekonominis išsivystymas²¹. Panašios nuomonės laikosi ir kitas tyrinėtojas Danielis Lerneris, teigęs, kad pagrindinės demokratijos prielaidos yra industrializacija ir urbanizacija (iš esmės – ekonominiai veiksniai).²² D. Rostowas savo teorijose taip pat akcentuoja ekonominį augimą kaip brandžios (demokratinės) visuomenės rekvizitą.²³ Kitas tyrinėtojas Jerzy Wiatras prieina dar drąsesnių išvalgų, teigdamas, kad kultūrinės vertybės ir identitetai neturi didelės įtakos politikai, nes politika yra autonomiška valstybės gyvenimo sritis.²⁴ Panašią kultūros sampratą savo darbuose taiko ir Ronaldas Rogowskis bei Samuelis Popkinas: pasak jų, politinį elgesį lemia ne kultūra, o trumpalaikiai materialiniai interesai.²⁵

Nepaisant skirtingų šių autorių darbų bei akcentuojamų teorinių aspektų, visus šiuos minėtus autorius sieja įsitikinimas, kad auganti valstybės ekonomika pati savaime (be jokių žymių išorės postūmių) skatina demokratijai palankios kultūros atsiradimą. Todėl autoriai,

²¹ Seymour Martin Lipset, *Political Man. The Social Basis of Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1981, 27-63.

²² Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society. Modernizing the Middle East*. N.Y.: The Free Press, 1958, 50.

²³ W.W.Rostow, *Politics and the Stages of Growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, 177.

²⁴ Almond, 144.

²⁵ Ten pat, 145.

analizuodami modernizacijos/demokratizacijos procesus ir valstybės veikimo logiką ypatingo dėmesio kultūrai, kaip demokratiją katalizuojančiam veiksniumi, neskiria.

Kitos – vėberiškos – mokyklos atstovai linkę manyti, kad ekonomika nėra vienintelis valstybės pokyčių rekvizitas. Paties Maxo Weberio politinė mintis plėtojama remiantis kultūrinio determinizmo principu, teigiant, kad valstybės raida priklauso nuo tam tikros kultūrinės sanklodos. M. Weberis argumentuoja, kad supasaulietinta protestantizmo etika suteikė impulsą atsirasti specifinei Vakarų kultūrai – kapitalizmui, sukuriančiam prielaidas racionalizuoti valstybės sistemą (biurokratizuojant sistemos veikimą, „suekonominant“ mąstymą ir specializuojant žmonių darbą). Būtent tokia racionalizuota sistema, pasak M. Weberio, pažaboja iracionalius visuomenės impulsus, taip maksimizuodama ekonominį plėtros potencialą ir įgydama universalią reikšmę pasaulyje²⁶. Ši mąstymo logika atskleidžia, kad M. Weberis valstybės ekonominę ir politinę sistemą pirmiausia kildina iš tam tikros kultūros, kuri formuodama žmonių mentalitetą, nustato konkrečios visuomenės raidos kryptis.

Panašios pozicijos laikosi ir Weberio šalininkai, tvirtindami, kad kultūrai valstybės gyvenime tenka svarbus vaidmuo, nes būtent kultūra didžiąja dalimi lemia ekonominį ir politinį visuomenės gyvenimą²⁷. Weberio mokyklos atstovai, tyrinėdami valstybės santvarkos pokyčius, atsižvelgia į platesnį socialinį kontekstą ir daro išvadą, kad jeigu kultūra ir nėra pagrindinis valstybės plėtrą lemiantis veiksnys (bent jau pradiniam etape), šis veiksnys yra svarbus kaip atitinkamą valstybės santvarką palaikantis rekvizitas (ilguoju laikotarpiu valstybės santvarka vis tiek remiasi į kultūrą).

Vėberiškosios mokyklos teorinės linijos aiškiai laikosi modernizacijos teorizavimo klasikas D. Bellas, kuris teigia kad, kultūra yra reikšminga kaip nuolatinis procesas, palaikantis visuomenės identitetą bei nustatantis visuomenės elgsenos moralines ribas. Kultūra yra neatsiejama nuo socialinės struktūros, todėl nėra autonomiška.²⁸ Plačiaja prasme kultūra (neracionalus pradai) gali būti suprantama kaip visuomenės ekonomiką ir politiką (racionalų pradą) stimuliuojantis veiksnys, todėl bet koks visuomenėje įvykęs pokytis pirmiausiai turi remtis į atitinkamus kultūrinius pokyčius.

²⁶ Žr. plačiau: Max Weber, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai, 1997, 7 – 27.

²⁷ Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization*. New Jersey: Princeton University Press, 1997, 67.

²⁸ Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*. N.Y.: Basic Book Publishers, 1976, 36.

Politikos mokslų klasikas G. Almondas taip pat pripažįsta, kad egzistuoja tam tikri primodaliniai kultūros elementai, kurie iššakniję visuomenėje socializacijos būdu.²⁹ Todėl valstybės stabilumas įmanomas tik tokiu atveju, jeigu visuomenės kultūrinės vertybės atitinka institucinę sąrangą. Tai reiškia, kad rinkos mechanizmai ir politinės institucijos gali efektyviai funkcionuoti tiek, kiek tai palaiko visuomenės politinė kultūra. Tačiau politinė kultūra gali greitai kisti priklausomai nuo situacijos: skirtinguose kontekstuose paprastai pasireiškia skirtingi politinės kultūros elementai.³⁰

Vėberiškosios mokyklos atstovo R. Ingleharto teigimu, visuomenėje egzistuoja stipri koreliacija tarp kultūros, ekonomikos ir politikos veiksnių, todėl šie negali būti analizuojami atskirai, neatsižvelgiant į platesnį kontekstą. Pagrindinė R. Ingleharto hipotezė yra ta, kad ekonominė plėtra sąlygoja pokyčius visuomenės vertybių sistemose, ir atvirkščiai, šie pokyčiai suponuoja atgalinį ryšį, kuris skatina pasikeitimus ekonominiame ir politiniame visuomenės sistemoje.³¹ Kitaip tariant, tam tikra visuomenės vertybių sankloda turi lemiamos reikšmės politinei ir ekonominei valstybės santvarkai, o pastaroji taip pat savo ruožtu generuoja atitinkamas visuomenės vertybes (uždaro rato principas). Taip R. Inglehartas sujungia dviejų priešingų filosofinių mokyklų – Markso ir Weberio – teorijas į vieną, atsisakydamas griežto pasirinkimo, kuris socialinės santvarkos veiksnys yra svarbesnis: ar ekonominis (K. Markso teorija) ar kultūrinis (M. Weberio teorija). Atsižvelgdamas į abipusę ekonominių, politinių ir kultūrinių veiksnių koreliaciją, R. Inglehartas teigia, kad valstybės modernizacijos metu, tradicinės visuomenės vertybės transformuojasi į modernias vertybes³². Tačiau modernios vertybės yra nepakankamos demokratinei santvarkai valstybėje atsirasti ir išsilaikyti (autoritarinės valstybės taip pat gali pasižymėti moderniomis vertybėmis ir aukštu biurokratizacijos laipsniu). Pasak R. Ingleharto, demokratinei santvarkai funkcionuoti palankiausios yra vadinamosios postmaterialistinės vertybės – koncentravimasis į individo autonomiją, gerovę ir laisvę, naujas veikimo išraiškos formas. Postmaterialistinių vertybių įgalėjimą, viena vertus, skatina auganti valstybės ekonomika, kita vertus – politinės sistemos liberalizacija. Šiuo atveju, ekonominiai, politiniai ir kultūriniai veiksniai veikia kaip vieni kitus papildantys, skatinantys elementai.

²⁹ Chris Rootes, Howard Davis (sud.), *Social Change and Political Transformation*. England: University College London, 1994, 150.

³⁰ Ten pat, 148.

³¹ Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization*. New Jersey: Princeton University Press, 1997, 69.

³² Tradicinį religinį autoritetą keičia sekuliarus-racionalus autoritetas, pradeda dominuoti masinė gamyba, o individai vertinami ne pagal priskirtą statusą, o pagal pasiekimus (individo elgesį determinuoja pasiekimų motyvacija)

H. Ecksteinas teigia, kad kultūra reguliuoja socialinį elgesį, todėl garantuoja visuomenės stabilumą. Esant stabiliai visuomenei kultūra negali kisti greitai – jeigu kultūra išgyvena staigius pokyčius, visuomenę ir valstybę ištinka krizė, nes individai nebegali orientuotis tiek viešojoje, tiek privačiojoje erdvėje.³³

Kultūrinį dėmenį aktualizuoja ir lenkų sociologas P. Sztompka. Jo teigimu, modernių socialinių struktūrų (valstybės santvarkos) pagrindą sudaro taisyklių, normų, vertybių, įpročių, refleksų, kodų sistema, kurią P. Sztompka vadina visuomenės civilizaciniu gebėjimu (angl. *civilisational competence*)³⁴. Civilizacinis gebėjimas³⁵ reikalingas atitinkamai valstybės institucinei sąrangai įtvirtinti, o valstybė yra stabili tol, kol jos politinis režimas atspindi civilizacinį visuomenės gebėjimą. Politinio režimo tikslas – prisitaikyti prie civilizacinio elementų ir palaipsniui jį keisti, kad mažėtų takoskyra tarp politinio/ekonominio ir kultūrinio valstybės dėmenų.

Aptarus pagrindines vėberiškos mokyklos atstovų teorines nuostatas, galima reziumuoti, kad nei vienas minėtas teoretikas kategoriškai neišskėlė absoliučios kultūros pirmenybės prieš kitus – ekonominius ir politinius – veiksnius. Svarbu ir tai, kad globalizacijos amžiuje ekonominio veiksnio reikšmė sunkiai gali būti pervertintina. Tačiau esminė problema yra ta, kad demokratija nesant jos palaikančios kultūros gali išlikti funkcionali tik trumpuoju (visuotinės euforijos), bet ne ilguoju laikotarpiu³⁶. Ilguoju laikotarpiu demokratijai būtina tam tikra visuomenės kultūrinė sankloda, kuri „maitina“ demokratiją iš vidaus. Taip politiniai ir ekonominiai institutai yra visuomenės adaptuojami (jie tarsi „įauga“ į visuomeninę sistemą), o ne primetami visuomenei kaip tam tikras elito projektas. Kitu atveju, jeigu kultūrinė atrama vykstantiems ekonominiams ir politiniams pokyčiams yra silpna arba išvis neegzistuoja, suveikia valstybės santvarkos institutų (elito projektų) atmetimo principas. Taigi, pasak vėberiškosios mokyklos atstovų, ekonominis augimas, priešingai nei mano marksistinės paradigmos šalininkai, negali savaime skatinti tokios kultūros susiformavimo, kuri palanki demokratijai.

³³ Herbert H. Werlin, Harry Eckstein, „Political Culture and Political Change“. *The American Political Science Review*. Vol. 84, No. 1, 1990, 249-259.

³⁴ Piotr Sztompka, „Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies“. *Zetishrift für Sociologie* 1, 1993, 89.

³⁵ Civilizacinį gebėjimą sudaro šie svarbūs elementai: verslumas, pilietiškumas, diskursyvinė ir kasdienė kultūra.

³⁶ Jim Granato, Ronald Inglehart, David Leblang, „Cultural Values, Stable Democracy, and Economic Development: A Reply“. *American Journal of Political Science*, Vol. 40, No.3, 1996, 682.

1.2.2. Kultūros reikšmė sąveikoje su politine ir ekonomine transformacija: hipotezių išsikėlimas

Vėberiškoji ir marksistinė kultūros reikšmės interpretavimo dichotomija išryškėja ir tranzitologinėje literatūroje. Šios dichotomijos pagrindu tarp vadinamųjų tranzitologų taip pat išskirtinos dvi stovyklos, savaip aiškinančios kultūros sąveiką su ekonomika ir politika demokratizacijos procese. Vienos stovyklos atstovai – radikalai (daugiausia, neoliberalai, amerikietiškosios tranzitologinės mokyklos atstovai) transformacijos procesą grindžia ekonominiu determinizmu, sureikšmindami radikalių ir staigių politinių / ekonominių reformų poreikį. Tuo tarpu tranzitologai – inkrementalistai (daugiausia, sociologai) transformacijos procese atkreipia dėmesį į socialines, kultūrinės reformų pasekmes, kurios riboja demokratijos konsolidaciją.

Nepaisant teorinių debatų, praktikoje perėjimas į demokratiją Vidurio Europos valstybėse *de facto* vyko pagal ekonominio determinizmo logiką, pirmiausia reformuojant politinį ir ekonominį valstybės gyvenimą. Kitokio scenarijaus negalėjo ir būti: akivaizdu, kad tik politinės ir ekonominės permainos pradiniam etape galėjo suteikti impulsą kultūrinės sanklodos pokyčiams. Radikalių reformų sumanytojai ir įgyvendintojai laikėsi įsitikinimo, kad ekonominė ir politinė transformacija savaime pakreips demokratijos linkme ir kultūrą, todėl, remiantis šia logika: a) nebūtina dėti papildomų pastangų kultūrai puoselėti; b) reformų eiga gali būti radikali, t. y., net ir atsivėrus didelei skirčiai tarp politinės / ekonominės santvarkos ir kultūros, kultūra *savaime* (be jokių amortizacinių mechanizmų) transformuosis į santvarką palaikantį dėmenį.

Remiantis tokiais universaliais postulatais, praktikoje reformos buvo įgyvendintos nekreipiant dėmesio nei į istorinį, nei į kultūrinį kontekstą. Šis atotrūkis nuo konteksto kai kuriose srityse „leido“ politikams įgyvendinti net drastiškas reformas, tikintis, kad kultūra be didelių kaštų prisitaikys prie radikalių transformacijos „eksperimentų“.

Kas paskatino imtis tokios drąsios politikos Vidurio Europos regione? Hannes Androsch teigimu, didžiausią įtaką šalyse įgyvendinamų reformų radikalumui turėjo liberalūs Vakarų patarėjai, dar vadinami „Čikagos berniukais“, arba Lenkijos atveju – „Marrijotto brigadomis“. Autorė šmaikščiai rašo, kad būtent šie Čikagos berniukai žarstėsi sunkiai realizuojamais patarimais, kuriuos metaforiškai vadina svaičiojimais apie „Holivudo kapitalizmą“ – tai reiškia, kad siūlomos iniciatyvos prieš tai niekada nebuvo įgyvendintos praktikoje³⁷. Tokį holivudinį kapitalizmą Vakarų patarėjai siūlė diegti postkomunistinėse šalyse kaip universalų

³⁷ Hannes Androsch, „Transformation in Central and Eastern Europe“. *The World Today*, 1994, 194.

transformacijos receptą, savaime paskatinsiantį ir kultūrinę demokratizaciją. Kai kurių teoretikų manymu, taikydami neadekvatų požiūrį į Vidurio ir Rytų Europos valstybes, Vakarai šį regioną traktavo kaip eksperimentinį lauką, kuris turėjo padėti išspręsti ir pačių Vakarų valstybių ekonomines problemas³⁸.

Bene žymiausias radikalių reformų iniciatorius – buvęs Lenkijos finansų ministras J. Balcerowicz, kuris savo knygoje „Kapitalizmas. Socializmas. Transformacija“ teigia, kad perėjimo į demokratiją etape pirmiausiai turi būti radikaliai transformuojama politinė ir ekonominė sistema, o šie pokyčiai savo ruožtu veikia ir socialinę struktūrą (taip pat ir kultūrinę sistemą).³⁹ Tai reiškia, kad ekonominės transformacijos iniciatoriai nematė būtinybės paraleliai įgyvendinti ir kultūrinių reformų (neatsižvelgė į kultūrinį kontekstą), tikėdamiesi, kad kultūros sritis reformuosis savaime ir automatiškai prisitaikys prie ekonominių reformų tempo. Kitaip tariant, J. Balcerowiczaus ekonominės transformacijos planas buvo traktuojamas kaip universali priemonė visų valstybės sričių (ne tik ekonominės, bet ir politinės bei kultūrinės) transformacijai, kuri turėjo įvykti savaime, spontaniškai. Metaforiškai galima teigti, kad politinės ir ekonominės reformos turėjo atlikti „buldozerio“ funkciją – išvalyti komunistinį palikimą ir sukurti švarų lauką kultūrinei transformacijai.

Pradiniame perėjimo į demokratiją etape tranzitologinė literatūra ypatingai nesidomėjo kultūriniais pokyčiais; tuo metu teoretikai, kaip ir praktikai, orientavosi į konkrečius rezultatus. „Šoko terapijos“ pasekmių suvokimas literatūroje pradeda atsispindėti tik apie 1994 metus. Pirmieji „kultūrinio sąmyšio“ problemą aktualizuoja sociologai, kurie, pasiremami empiriniais tyrimais, diagnozuoja staigaus politinio ir ekonominio šoko sukeltas socialines „ligas“.

Ekonomistai – liberalai tokį „kultūrinį šoką“ sieja ne su reformų radikalumu, bet su kai kurių reformų, ypač ekonomikos srityje, nesėkmėmis. Tuo tarpu sociologai drįsta iškelti idėją, kad „kultūrinis bangavimas“ yra sukeltas ne tik ekonominių pasekmių, bet ir paties reformų įgyvendinimo radikalumo. Pavyzdžiui, W. Cebulakas pastebi, kad staigių ekonominių bei politinių reformų pasekmė – augantis visuomenės nepasitenkinimas, kai piliečiai, reaguodami į „abejotinas reformas“ nebepasitiki valdžios institucijomis, menkai dalyvauja rinkimuose, pasiduoda destruktivioms nacionalistinėms nuotaikoms ar apatijai, nukreiptai prieš socialinį solidarumą.⁴⁰ Šį nepasitenkinimą W. Cebulakas sieja su tuo, kad *radikali* transformacija

³⁸ Ten pat, 194.

³⁹ L. Balcerowicz, *Socializmas, Kapitalizmas, Transformacija*. V.: Algorvė, 1998, 119-120.

⁴⁰ Wojciech Cebulak, „Social Turmoil In Post-Socialist Eastern Europe – A Revolution Gone Astray?“ *East European Quarterly*, XXXI, No. 1, 2007, 111.

suponavo aukštus visuomenės lūkesčius, tuo tarpu reformų rezultatai šių lūkesčių neatitiko. Aiškindamas plačiau, W. Cebulakas teigia, kad žlugus komunizmui, visuomenė kultūriškai nebuvo pasirengusi aklam vakarietiško kapitalizmo siekimui. Ir būtent tokioje visuomenėje, kurioje nėra aiškaus ekonominio intereso suvokimo (kaip Vakaruose), liberalizmas negali efektyviai ir sveikai funkcionuoti⁴¹. Tokia W. Cebulako idėja reiškia: *pirma*, visuomenės kultūra ne tik nesugeba lengvai prisitaikyti prie radikalių idėjų, bet dar labiau atitolsta nuo inovatyvios politinės ir ekonominės santvarkos; *antra*, politinių ir ekonominių reformų kokybė iš esmės priklauso nuo to, kaip šias reformas priima visuomenė. Todėl galima numanyti sociologo mintį, kad reformos politinėje / ekonominėje srityje ir reformos kultūrinėje srityje turi būti plėtojamos paraleliai, kad tarp šių dėmenų neatsirastų atotrūkio.

Lenkų sociologas P. Sztompka teigia, kad postkomunistinių valstybių ekonominės ir politinės sistemos transformacija *per se* išprovokavo socialinę visuomenių traumą, tačiau reformų radikalumas ir nenuosaikumas tą traumą dar labiau pagilino, nes socialinė sankloda buvo labai staigiai deformuota, atplėšta nuo senosios sistemos pamatų⁴². Kitaip tariant, staigus perėjimas iš vienos sistemos į kitą, dezorientavo individus, apsunkindamas jų tapatumo ir socialinio konteksto suvokimą. Tiesa, P. Sztompka pripažįsta, kad pačiais pirmaisiais metais į sistemos transformaciją visuomenė reagavo su tam tikra euforija, tačiau staigūs pokyčiai vėliau išryškino tam tikrus „traumatinis simptomus“: pesimizmą, politinę apatiją, kolektyvinės atminties traumą⁴³.

Vidurio Europos valstybių kultūrinį šoką su reformų radikalumu sieja ir lenkų mokslininkas Janas Kubikas. Tyrinėdamas Lenkijos atvejį, J. Kubikas pastebi, kad politinių ir ekonominių pokyčių radikalumas skatina kultūrinę poliarizaciją – kultūrinių skirčių (ideologinių, vertybinių, identiteto) atsiradimą, plitimą bei gilėjimą⁴⁴. Remiantis šia idėja, galima numanyti, kad kuo radikalesnė transformacija, tuo intensyvesnė yra kultūrinė poliarizacija transformaciniu laikotarpiu. Ir atvirkščiai, jei transformacija vyksta inkrementiškai, kultūrinė poliarizacija (skirtys) visuomenėje nėra tokios gilos.

Atsižvelgiant į dviejų „mokslinių stovyklų“ prielaidas, galima suformuluoti dvi priešingas – radikalų ir inkrementalistų – hipotezes.

⁴¹ Ten pat, 112.

⁴² Piotr Sztompka, „The Trauma of Social Change“, 171.

⁴³ Ten pat, 178-184.

⁴⁴ Jan Kubik, „Cultural Legacies of State Socialism“. Kn. Gregorz Ekiert, Stephen E. Hanson (sud.), *Capitalism and Democracy. Assessing the Legacies of Communist Rule*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 324.

Pirmoji hipotezė teigtų, kad **radikalios politinės ir ekonominės reformos skatina staigią ir tolygią kultūrinę transformaciją demokratijai palankios kultūros linkme.** Remiantis radikalų pozicija, darytina prielaida, kad kultūrinės transformacijos sutrikimai gali atsirasti **tik tokiu atveju**, jei reformos įgyvendinamos nesėkmingai.

Inkrementalistų – sociologų hipotezė teigtų, kad **radikalios politinės ir ekonominės reformos apsunkina (pristabdo) kultūrinę transformaciją demokratijai palankios kultūros linkme.**

Remiantis sociologų pozicija, darytina prielaida, kad radikali transformacija padidino atotrūkį tarp politinės, ekonominės sistemos ir kultūros, nes neliko amortizuojančių veiksnių, švelninančių kultūros transformacijos pasekmes. Kitaip tariant, reformuojant politinę ir ekonominę sistemą, nebuvo pakankamai atsižvelgta į kultūrinės sistemos adaptaciją naujoje demokratinėje santvarkoje. Todėl manytina, kad staigus institucinės sąrangos pokytis apsunkina kultūros adaptaciją prie pakitusios situacijos, sukeldamas politines, ekonomines ir kultūrinės įtampas⁴⁵.

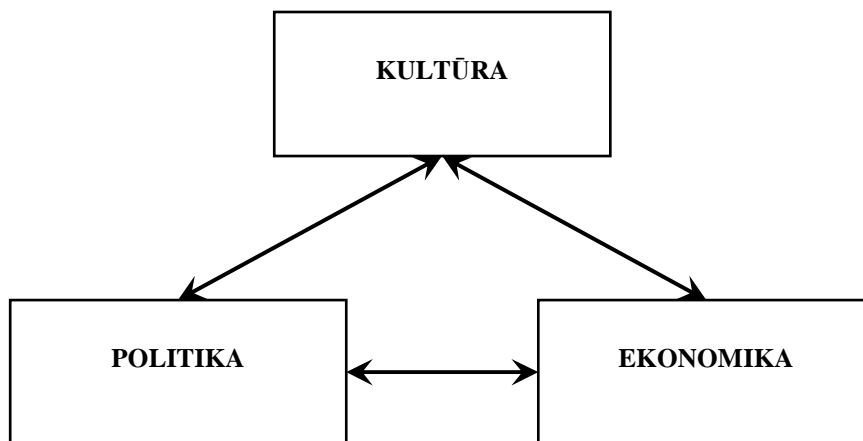
Empirinėje dalyje siekiama patikrinti hipotezių validumą ir identifikuoti, ar kultūrinė transformacija Vidurio Europos visuomenėse yra nuosaiki, tolygi, ar su pertrūkiais, fragmentiška. Tačiau siekiant suvokti praktinį kultūros transformacijos lygmenį, tikslinga teoriškai schematizuoti sistemos elementų sąveiką transformacijos kontekste.

1.2.3. Kultūros sąveika su ekonomine ir politine transformacija: teorinė schema

Plačiąja prasme kultūra, politika ir ekonomika veikia kaip viena kitą papildančios, persipynusios ir neatskiriamos sistemos, integruotos į vieną struktūrą – valstybę. Tačiau teoriškai šias sistemas galima įsivaizduoti kaip šalia viena kitos egzistuojančias ir abipusiais ryšiais susietas sistemas (žr. 1 schemą).

⁴⁵ Grzegorz W. Kolodko, *From Shock to Therapy. The Political Economy of Postsocialist Transformation*. Oxford: Oxford University Press, 2003, 149.

1 schema. **Kultūros, politikos ir ekonomikos sistemų sąveika**

Šaltinis: autorės parengta schema.

Sistemų priklausomybės ryšiai rodo, kad viena sistema negali funkcionuoti be kitos, taigi, viena sistema yra kitos sistemos sąlyga. Esant vientisai struktūrai, pokyčiai vienoje sistemoje sukelia pokyčius kitoje. Todėl perėjimo laikotarpiu transformuojasi visos sistemos, tik skiriasi sistemų transformacijos tempas: ekonominės sistemos transformacijos tempas yra pats sparčiausias (ekonomika yra dinamiška valstybės gyvenimo sritis), politinės sistemos transformacija vyksta lėčiau (spartumą apriboja biurokratinė sistema), tuo tarpu kultūrinė sistema kinta lėčiausiai.

Sistemos transformaciją galima įsivaizduoti kaip trijų etapų grandinę, kurioje sąveikauja praeitis, transformacinis laikotarpis ir dabartis – transformacijos pasekmės. VRE šalių politinės sistemos transformacijos atveju ši grandinė atrodytų taip: komunistinė sistema → politinės sistemos transformacija (demokratizacija) → demokratinė politinė sistema. Pagal panašią logiką galima schematizuoti ekonominės sistemos transformaciją: planinė ekonomika → ekonomikos transformacija (rinkos liberalizacija) → rinkos ekonomika. Taigi kiekvienas etapas yra prieš tai buvusio etapo tęsinys, kitaip tariant, kiekvienas etapas perima ankstesnių etapų elementus. Etapų tęstinumas ypač išryškėja kultūrinės transformacijos atveju.

Kultūrinės transformacijos etapus galima išskirti remiantis Jano Kubiko pateikta schema: komunistinės sistemos kultūriniai modeliai → kultūrinės sistemos transformacija (senojo režimo elementų transmisija ir naujų elementų inkorporavimas) → naujų kultūros modelių (scenarijų) susiformavimas⁴⁶. J. Kubikas teigia, kad tyrinėjant pokomunistinių šalių kultūrą, ypatinga reikšmė tenka kultūriniam palikimui (angl. *cultural legacies*), kuris transformacijos metu yra

⁴⁶ Kubik, 319.

integruojamas į naująją kultūrą. Kultūrinis palikimas yra tam tikri elgesio modeliai, vertybės, manieros, įsitikinimai, kurie į dabartį yra „atsinešti“ iš praeities, iš senosios sistemos⁴⁷. Tam tikri senosios santvarkos „palikimai“ egzistuoja ir politinėje bei ekonominėje sistemose, tačiau šiose sistemose jie yra lengviau eliminuojami, nes politinis, o ypač ekonominis elitas pasižymi stipresniu pragmatizmu ir motyvacija siekti naujovių, todėl komunistinio palikimo įtaka šioms sistemoms nėra taip stipriai jaučiama. Tuo tarpu kultūroje kai kurie senojo režimo elementai sėkmingai adaptavosi dėl to, kad nebuvo bendro sutarimo, kokie elementai yra konstruktyvūs (priimtini demokratinei sistemai), kokie – destruktivūs.

Schematiškai politinę, ekonominę ir kultūrinę transformaciją galima pavaizduoti viename kontinuuame su išlyga, kad visų trijų sistemų transformaciniai laikotarpiai laike nėra tolygūs (žr. 1 lentelę). Pažymėtina ir tai, kad pati kultūrinė transformacija yra ilgas procesas, persipinantis su naujų kultūrinių modelių kūrimo procesu, todėl, jei kultūrinės transformacijos pradžia laikysime pirmųjų rinkos liberalizacijos ir sistemos demokratizacijos tendencijų atsiradimą, tai kultūrinės transformacijos pabaigos identifikuoti praktiškai yra neįmanoma.

1 lentelė. **Sisteminė transformacija: politika, ekonomika ir kultūra**

Transformacijos etapai Transformacijos sektoriai	Socialistinė sistema (prieštransformacinė būklė)	Transformacinis laikotarpis (transformacijos procesas)	Demokratinė sistema (transformacijos rezultatai)
Politinė transformacija	Komunizmas	→ Demokratizacija	→ Demokratija
Ekonomikos transformacija	Planinė ekonomika	→ Rinkos liberalizacija	→ Rinkos ekonomika
Kultūrinė transformacija	Komunistinės sistemos kultūriniai modeliai	→ Kultūrinės sistemos transformacija	^{Kultūrinis palikimas} → Naujų kultūros modelių susiformavimas

Šaltinis: autorės parengta lentelė.

Magistrinio darbo hipotezė suponuoja dviejų pakopų empirinį tyrimą: aprašomojoje dalyje koncentruojamasi, pirmiausia, į faktologinę politinių ir ekonominių transformacijos procesų Vidurio Europos šalyse apžvalgą, siekiant išsiaiškinti, kokį reformų modelį pasirinko kiekviena valstybė. Antrojoje tyrimo dalyje, remiantis apklausų duomenimis, siekiama identifikuoti kultūrinių elementų kismą, ir susieti šiuos pokyčius su reformų eiga.

⁴⁷ Ten pat, 318.

2. Reformų įgyvendinimo logika Vidurio Europos valstybėse

2.1. Radikalios ir inkrementinės reformos

Magistro darbe siekiama išsiaiškinti, kaip politinė ir ekonominė transformacija koreliuoja su kultūrine transformacija, kitaip tariant, kokią įtaką naujų kultūros modelių susiformavimui daro politinės ir ekonominės transformacinis laikotarpis. Siekiant atsakyti į šį klausimą, tikslinga aptarti kelias transformacijos, kaip proceso, charakteristikas – tempą, mastą ir pasekmes. Transformacijos tempas rodo, kaip greitai vyko pokyčiai tam tikrame sektoriuje (pavyzdžiui, kaip greitai buvo įgyvendintos ekonominės ir politinės reformos). Transformacijos mastas atskleidžia transformacijos radikalumo laipsnį. Pasekmės rodo, koks buvo reformų radikalumas laike, kokie reformų taikymo rezultatai – ar inspiravo žymius pokyčius valstybėje?

Remiantis šiomis charakteristikomis, išskirtinos dvi pagrindinės transformacijos rūšys: 1) radikali transformacija ir 2) inkrementinė (laipsniška) transformacija. Radikali transformacija reiškia, kad politinės ir ekonominės reformos šalyje buvo įgyvendintos greitai, o pats reformų turinys buvo radikalus, t. y. nukreiptas prieš didžiąją dalį senojo režimo atstovų ar senojo režimo elementų (pavyzdžiui, senojo elito išstūmimas, laisva konkurencija rinkoje). Inkrementinė transformacija, priešingai, yra labiau išėsta laike, o reformų turinys – nuosaikesnis, atspindintis konsensuą tarp senojo ir naujojo elito. Inkrementinė transformacija yra vykdoma remiantis jau esama institucine sąranga, kuri keičiama palaipsniui, o ne deformuojama „per vieną naktį“⁴⁸.

Instituciškai valstybės perėjimo į demokratiją procesas apima du lygmenis: a) demokratiškas politinių institutų (taisyklių) sukūrimą; b) rinkos ekonomikos sukūrimą. Šie du baziniai elementai visose VE valstybėse buvo formuojami pirmaisiais metais po komunizmo žlugimo. Aprašomojoje analizėje dėmesys atkreipiamas į valdžios perdavimo modelį, pradinę poziciją (kas kontroliuoja perėjimą), transformacijos strategijos pasirinkimo motyvus ir „tranzitinių“ įstatymų įgyvendinimą. Taip pat trumpai aptariami politinės ir ekonominės transformacijos rezultatai, jų implikacijos tolimesnei šalių raidai. Vertinant ekonomines reformas, koncentruojamasi į tuos sektorius, kurie liberalų teorijoje išskiriami kaip esminiai ekonomikos augimo rekvizitai.

⁴⁸ Vic Duke, Keith Grime, "Privatization in East-Central Europe. Similarities and Contrast in its application". Kn. G. A. Bryant and Edmund Mokrycki (sud.), *The New Great Transformation? Change and Continuity in East – Central Europe*. New York: Routledge, 1994, 147.

2.2. Politinės transformacijos eksperimentai

Vidurio Europos šalys pasirinko pakankamai skirtingus politinės transformacijos modelius. Didžiąja dalimi transformacijos strategijos pasirinkimą lėmė: 1) istorinis kontekstas; 2) valdžios perdavimo modelis; 3) institucijų formavimosi procesas.

Žvelgiant į istorinį – komunistinio laikotarpio kontekstą, palankios prielaidos greitai politinei transformacijai egzistavo Lenkijoje ir Vengrijoje: lyginant su kitomis komunistinėmis valstybėmis, šios šalys pasižymėjo santykinai aukštu pilietinio pliuralizmo bei ekonominio liberalizmo lygiu, ir kai kurių autorių teigimu, tuometiniam Lenkijos režimui apibūdinti yra tinkamesnė autoritarizmo sąvoka, Vengrijai – brandusis posttotalitarizmas (dar vadinamas „guliašiniu komunizmu“)⁴⁹. Tuo tarpu Čekoslovakija išsiskyrė savo griežta „prosaliniška“ kryptimi ir politiniu partijos lyderių atsargumu: visos demokratinės šalies tradicijos, kurios formavosi tarpukario metu, po komunizmo skliautu buvo užšaldytos, sistema totalizuota, pilietiškumo poliai užgniaužti⁵⁰.

Tokia skirtinga šių komunistinių režimų patirtis iš esmės determinavo skirtingą perėjimo į demokratiją kelią. Lenkijoje pilietinis pliuralizmas, įgijęs permanentinio politinio pasipriešinimo išraišką, sudarė prielaidas susikurti ambicingam „Solidarumo“ judėjimui, kurio lyderių (pirmiausia, L. Wałęsos) moralinės pilietinio atstovavimo pretenzijos užkirto kelią pirmajame politinės transformacijos etape imtis radikalių politinių reformų, orientuotų į parlamento veiklos rutinizavimą, komunistinio palikimo eliminavimą bei *politinės* visuomenės kūrimą⁵¹. Intensyvi politinio elito konkurencija dėl postų lėmė nuosaikų paktinį Lenkijos režimo transformacijos modelį. Plačiąja prasme, paktinis perėjimas reiškia, kad valstybės demokratizacijos pradžia buvo determinuota Apvaliojo stalo derybose, kuriose kompromisą priėmusi režimo opozicija *de facto* sutiko su kai kuriomis „nedemokratinėmis“ nuolaidomis⁵² – taip sudarytos prielaidos buvusiems nomenklatūrininkams stiprinti savo įtaką naujajame režime

⁴⁹ Linz, 255.

⁵⁰ Sharon L. Wolchik, „The Czech Republic and Slovakia“. Kn. James R. Millar and Sharon L. Wolchik (sud.), *The social legacy of communism*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997, 166 – 167.

⁵¹ George Sanford, „Communism’s weakest link – democratic capitalism’s greatest challenge: Poland“. Kn. Geoffrey Pridham, Eric Herring, George Sanford (sud.), *Building Democracy? The International Dimension of Democratisation in Eastern Europe*. London: Leicester University Press, 1996, 182.

⁵² Galima teigti, kad „Solidarumas“ komunistiniam režimui iš esmės padarė dvi svarbiausias nuolaidas, kurios pristabdė greitą politinę transformaciją Lenkijoje. *Pirma*, L. Wałęsa sutiko su režimo reikalavimu tik 35 proc. Lenkijos Seimo vietų „paleisti“ atviriems ir konkurencingiems rinkimams, tuo tarpu likusios vietos atiteko komunistų partijos kontrolei. Tokia nuolaida reiškė, kad nuo 1989 m. rugpjūčio iki 1991 m. gruodžio Seimo dauguma priklausė komunistų partijai. *Antra*, po ilgų diskusijų reformatoriai parėmė komunistų siūlymą, pagal kurį prezidentą nuspręsta rinkti ne tiesiogiai, o Seime ir laisvai renkamame Senate (pirmuoju prezidentu buvo išrinktas W. Jaruzelskis). Žr.: plačiau: Linz, 267-268.

(ekskomunistai buvo inkorporuoti į naująjį elitą). Bene svarbiausia paktinio perėjimo į demokratiją pasekmė buvo ta, kad nedemokratinės jėgos, dominuojančios Seime, vaidino įtakingą vaidmenį, kuriant Konstituciją, kurioje didelės galios sutelktos prezidentui. Tuo tarpu rutinizuotos parlamento veiklos kūrimo procesas strigo. Politinio elito dėmesys buvo koncentruojamas tik į prezidento postą, todėl pirmi laisvi demokratiniai rinkimai į parlamentą surengti labai vėlai – tik 1991 m. spalį. Toks parlamento vaidmens nureikšminimas tapo gajus visuomenės politinėje sampratoje – todėl, net normalizavus parlamento veiklą, pati visuomenė linkusi labiau apeliuoti ne į partijas, o į prezidento asmenį. Galima numanyti, kad tokia politinė savimonė sustiprino autoritarines, „stiprios rankos“ politikos tendencijas visuomenėje. Parlamentinės sistemos institucionalizavimą riboja ir partinės sistemos formavimosi nesklaidumai, kurie lėmė itin žemą kompromiso kultūrą ir sutarimą dėl reformų tiek politinio elito, tiek visuomenės lygmeniu⁵³. Todėl politinės ir ekonominės reformos, nors ir buvo vykdomos paraleliai, bet ne tokiu pačiu spartumu: ekonominių reformų mastas ir sparta gerokai lenkė politines reformas. Politinio elito energijos nukreipimas į ideologinių skirčių eskalavimą neskatinio imtis priemonių vykdyti radikalesnes politines reformas, ypač susijusias su politinio ir administracinio aparato konfigūracija⁵⁴. Pagrindiniai tranzitiniai įstatymai ir politinės transformacijos rezultatai susisteminti 2 lentelėje.

2 lentelė. Svarbiausi Lenkijos politinės transformacijos bruožai

Demokratizacijos sritis	Svarbiausi bruožai
Institucijų kūrimas	1990 m. pirmi tiesioginiai prezidento rinkimai. 1991 m. spalį surengti pirmi demokratiški parlamento rinkimai.
Teisėkūros procesas	Tik 1997 m. galutinai išspręsta dilema dėl vadinamųjų „rezervinių valdžios sričių“: priimtas aktas, pagal kurį sustiprinta civilinės valdžios kontrolė karinių pajėgų atžvilgiu.
	1997 m. patvirtintas naujos Konstitucijos projektas, kuriame siekiame išspręsti opiausius visuomenės ir politikos klausimus: įtvirtintas bažnyčios ir valdžios atskyrimo principas, sustiprintas parlamento vaidmuo (prezidento veto įveikti užtenka trijų penktadalių balsų) – šių principų įteisinimas paspartino demokratizacijos procesą.
Liustracija	Nuolatos tobulinamas ir papildomas Liustracijos įstatymas, kuris buvo priimtas jau 1992 m., tačiau Konstitucinis teismas jį paskelbė neatitinkančiu Konstitucijos. 1997 m. priimtas įstatymas, pagal kurį kandidatai į parlamentą privalėjo raštu paaiškinti, ar jie bendradarbiavo su komunistinėmis struktūromis, o aukštus pareigūnus turėjo tikrinti speciali komisija. 1998 m. priimtos pataisos, pagal kurias Liustracijos

⁵³. Helga A. Welsh, „Political Transition Processes in Central and Eastern Europe“. *Comparative Politics*, Vol. 26, No.4., 1994, 390.

⁵⁴ Jacek Kochanowicz, „Trust, Confidence, and Social Capital in Poland: A Historical Perspective“, Kn. I. Markova (sud.), *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2004, 65.

Demokratizacijos sritis	Svarbiausi bruožai
	procesas taikomas ne tik renkiamiems atstovams, bet ir aukštiems administracinių, teisinių įstaigų pareigūnams, net žiniasklaidos atstovams. Bausmė už ryšių su komunistinių saugumo struktūromis slėpimą – atimama teisė užimti pareigas viešajame sektoriuje. Suaktyvėjus antikomunistinei veiklai, postų neteko keletas aukštų pareigūnų, kaltinimai buvo surinkti ir prieš L. Walęsą (tačiau realių pasekmių tai nesukėlė). Pati aršiausia „antikomunistinė“ banga Lenkiją nuplovė 2005 m., kuomet į prezidento postą buvo išrinktas konservatyvusis L. Kaczynskis, o 2007 m. ministro pirmininko pareigos atiteko broliui J. Kaczynskiui. Pagal sugriežtintą 2007 m. Liustracijos įstatymą, išskirtos net 53 piliečių kategorijos, kurioms Liustracijos proceso taikymas yra būtinas, o komunistinio režimo kolaborantai yra išviešinami ⁵⁵ .
Integracija į euroatlantines struktūras	Vakarai pripažįsta Lenkijos demokratizacijos progresą: 1998 m. Lenkija pradeda derybas dėl narystės su ES, 1999 m. įstoja į NATO, 2004 m. – į ES.
Decentralizacija	1998 m. priimtas teritorijų nustatymo įstatymas, pagal kurį vietoj 45 administracinių vienetų įkurta 16 regionų. Pagal šį įstatymą sustiprinti savivaldų įgaliojimai, įtvirtinti regionų valdymo organų rinkimai. Taip pat įkurta 308 nauji administraciniai vienetai, disponuojantys savais biudžetais ir atsakingi už regionų plėtrą bei kai kuriuos viešosios politikos sektorius.
Dabartinės politikos tendencijos	Po 2005 m. prezidento ir 2007 m. parlamento rinkimų daugumą laimėjus ultra-konservatyvių pažiūrų partijai „Teisė ir teisingumas“, ryškėja demokratijos pavojai, kuriuos provokuoja pati Lenkijos visuomenės specifika: bažnyčios išitraukimas į politinius reikalus, ksenofobija, diskriminacija, politinis kategoriškumas, sprendimų priėmimo spontaniškumas, ideologinių, kultūrinių, politinių skirčių eskalavimas. Didinama politinė įtaka ekonominikos ir žiniasklaidos sektoriui.

Sudaryta (išskirti kriterijai ir atlikta klasifikacija) autorės pagal Ian Jeffries, *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century*. London: Routledge, 2002, 240-296 ir Freedom House 2006 m. ataskaitą.

Politinės reformas Vengrijoje inicijavo ne opozicija, o komunistų partija, kuri buvo priversta reaguoti į ekonominius šalies sunkumus bei drastiškai išaugusią valstybės užsienio skolą. Tokios aplinkybės lėmė, kad derybas dėl Vengrijos demokratizacijos pradėjo ne radikalai, o tiek režimo, tiek opozicijos nuosaikieji (buvo vengta radikalios pozicijos deklaravimo, baiminantis dar vieno visuomenės sukilimo). Svarbi Vengrijos nuoseklios politinės transformacijos prielaida – vieninga opozicija, kuri išklėtikslą su režimu derėtis ne dėl techninių politikos aspektų, o dėl fundamentalių demokratijos rekvizitų – pirmiausia, laisvų rinkimų⁵⁶. Opozicija triumfavo: režimo atstovai (tikėdamiesi užsitikrinti visuomenės paramą) sutiko surengti laisvus ir konkurencingus rinkimus, taip paskatindami staigesnį šalies perėjimą į demokratiją negu Lenkijoje (buvo susitelkta ne ties moraliniais, o ties politiniais klausimais).

⁵⁵ „Zmiany w ustawie o Instytucie Pamięci Narodowej oraz w ustawie o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa“, <<http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/305/4792/>> [Žiūrėta 2008 03 15]

⁵⁶ Welsh, 385.

Santykinais anksti (1989 m.) buvo priimta Vengrijos Konstitucija, nustatanti parlamentinę (su stipria vyriausybe) valstybės valdymo formą⁵⁷.

Buvusio komunistinio elito inkorporavimasis į naująją sistemą didžiaja dalimi lėmė Liustracijos įstatymo užvilkinimą ir įstatymo nuosaikumą. Parlamentas Liustracijos įstatymą priėmė gana vėlai – tik 1994 m. Politinės transformacijos tempas Vengrijoje dar labiau sulėtėjo 1994 m., kuomet daugumą parlamente laimėjo komunistinio režimo įpėdiniai – socialistų partija. Socialistai vengė įgyvendinti plataus masto dekomunizaciją ir privatizaciją, nenorėdami „nuskriausti“ savo rinkėjų – darbininkų, provincijos gyventojų, buvusios Komunistų partijos narių⁵⁸. Vengrijos politinės transformacijos rezultatai susisteminti lentelėje (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Svarbiausi Vengrijos politinės transformacijos bruožai

Demokratizacijos sritis	Svarbiausi bruožai
Institucijų kūrimo procesas	1990 m. kovą surengti pirmi laisvi parlamento rinkimai. 1990 m. gegužį surengti prezidento rinkimai.
Teisėkūra	1989 m. priimta Vengrijos Konstitucija. 1997 m. priimtas teisėjų etikos kodeksas, pagal kurį teisėjams draudžiama užsiimti ne teisine veikla, būti partijos nariais – toks įstatymas bent jau instituciškai atskyrė teisinę ir politinę sistemas
Liustracija	Pagal 1994 m. priimtą įstatymą Liustracijos procesas buvo taikytas 25 asmenų kategorijoms. Tačiau griežtasis Liustracijos įstatymas buvo sušvelnintas Konstitucinio teismo – šis kelis įstatymo punktus pripažino antikonstituciniais. 1996 m. buvo sumažintas kiekis grupių, kurioms taikomas Liustracijos procesas. 2000 ir 2002 m., parlamento daugumą užėmus Fidesz partijai, įstatymas sugriežtintas, įtraukiant į procesą administracijos, žiniasklaidos, viešųjų institucijų atstovus ⁵⁹ .
Decentralizacijos procesas	1995 m. priimtas savivaldos reformų įstatymas, pagal kurį savivaldybės išlaiko autonomiją tokiose srityse, kaip švietimas, socialinė rūpyba, viešosios paslaugos. Kita vertus, finansinė savivaldybių nepriklausomybė yra ribota, priklausanti nuo centrinio biudžeto. 1993 m. priimtas tautinių mažumų teisių įstatymas, kuris trylikai pripažintų tautinių grupių užtikrina teisę į savivaldą. 1996 m. priimtas žiniasklaidos įstatymas, pagal kurį leista veikti komercinėms žiniasklaidos priemonėms – taip buvo suardyta valstybės kontroliuojamos žiniasklaidos monopolija (tiesa, Vengrijoje išlieka net šešios valstybės kontroliuojamos televizijos stotys).
Pilietinių, politinių laisvių plėtra	2005 m. parlamentas priėmė savanoriško darbo įstatymą, kuris suteikia teisę Vengrijos gyventojams neatlygintai dirbti nevyriausybinėse organizacijose.

⁵⁷ Attila Ágh, „Early democratic consolidation in Hungary and the Europeanisation of the Hungarian polity“. Kn. Geoffrey Pridham, Attila Ágh (sud.), *Prospect for democratic consolidation in East-Central Europe*. Manchester: Manchester University Press, 2001, 159 – 161.

⁵⁸ Mark. S. Ellis, „Purging the Past: the Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc“. *Law and Contemporary Problems*, 1998, Vol. 59 No.4, 184.

⁵⁹ Kieran Williams, „Explaining Lustration in Eastern Europe: A Post-Communist politics approach“. Sussex European Institute Working Paper No. 62, 20003, 7. < <http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp62.pdf> > [Žiūrėta 2008 03 21].

Demokratizacijos sritis	Svarbiausi bruožai
Integracija į euroatlantines struktūras	Vengrijos politinė ir ekonominė transformacija, nors ir inkrementinė, buvo pakankamai efektyvi – tai rodo sparti Vengrijos integracija į Vakarų struktūras: 1998 m. Vengrija pradėjo derybas dėl narystės ES, 1999 m. tapo NATO, 2004 m. – ES nare ⁶⁰ .

Sudaryta (išskirti kriterijai ir atlikta klasifikacija) autorės pagal Ian Jeffries, *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century*. London: Routledge, 2002, 239-202 ir Freedom House 2006 m. ataskaitą

Čekoslovakija, skirtingai nei Vengrija ar Lenkija, išgyveno ne paktinį – derybinį perėjimą, bet staigų režimo žlugimą. Režimo žlugimą pagreitino Berlyno sienos griūtis 1989 m. lapkričio 9 d. – praėjus keletui dienų po šio istorinio įvykio Čekoslovakijoje prasidėjo streikai, įgavę Aksominės Revoliucijos pavadinimą. Gruodžio 4 d. atsistatydino tuometinis Čekoslovakijos prezidentas, komunistų partijos vadovas Husakas, o gruodžio 29 d. komunistų parlamentas išrinko nauju prezidentu V. Havelą⁶¹. Svarbu tai, kad režimo žlugimo metu nomenklatūrinis aparatas ne tik neteko savo postų, bet, nesant „paktiniam perėjimui“, neturėjo galimybės išsiderėti geresnių sąlygų naujajame režime. Kitaip tariant, režimo žlugimas *de facto* reiškė buvusių komunistų išstūmimą iš naujojo politinio elito, todėl, lyginant su kitomis valstybėmis, Čekoslovakija turėjo palankiausias sąlygas radikaliai politinei transformacijai.

Čekoslovakijos trejų metų politinį palikimą po šalies skilimo 1993 m. perėmė Čekija, pasirinkusi radikaliausią politinės ir ekonominės transformacijos būdą. Po 1992 m. parlamento rinkimų, kuriuos laimėjo prodemokratiška Pilietinės demokratijos partija, Čekijos ministru pirmininku tapo Vaclavas Klausas, kuris, vadovaudamasis Tečer stiliumi, parengė radikalią šalies politinės ir ekonominės transformacijos programą⁶². Radikaliai transformacijai palankiu veiksmu tapo ne tik didžiosios dalies nomenklatūrininkų išstūmimas iš naujojo elito⁶³, bet ir tai, kad prodemokratiškos, antikomunistinės politinės jėgos išsilaikė valdžioje net keletą kadencijų – tai garantavo demokratizacijos reformų tęstinumą.⁶⁴ Sąlyginis atsiribojimas nuo senojo režimo kadru lėmė, kad jau 1991 m. Čekijos parlamentas priėmė Liustracijos įstatymą, draudžiantį buvusiems saugumo tarnybų agentams dirbti valstybės institucijose. Vėliau Liustracijos įstatymas buvo tik griežtinamas: per visą transformacijos laikotarpį pagal Liustracijos taikymo

⁶⁰ Europos Komisijos rekomendacijose, siūlančiose ES lyderiams priimti Vengriją į ES, teigiama, kad Vengrija iš visų kandidačių yra labiausia priartėjusi prie ES rinkos ekonomikos standartų.

⁶¹ Mitchell A. Orenstein, *Out of Red. Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Michigan: University of Michigan Press, 2001, 66.

⁶² Ten pat, 62.

⁶³ Svarbu pabrėžti, kad po komunizmo žlugimo Čekijoje nebuvo panaikinta Komunistų partija: anaipol, naujoje sistemoje ji tapo institucionalizuotu veikėju. 2006–2010 m. kadencijos parlamente komunistai užima 41 vietą iš 200.

⁶⁴ Jeffries, 165.

masą ir radikalumą Čekijai neprilygo nė viena regiono valstybė. 4 lentelėje susisteminti pagrindiniai Čekijos politinės transformacijos bruožai.

4 lentelė. Svarbiausi Čekijos politinės transformacijos bruožai

Demokratizacijos sritis	Svarbiausi bruožai
Institucijų kūrimas	1990 m. surengti pirmi laisvi parlamento rinkimai.
Teisėkūra	1992 m. priimta Čekijos Konstitucija, kuri pakeitė 1960 m. Čekoslovakijos Konstituciją.
Liustracija	Griežtas Liustracijos įstatymas priimtas jau 1991 m., uždraudžiant įtakingiems buvusio komunistinio režimo atstovams užimti aukštus politinius, teisinius, įvairius viešojo sektoriaus, akademinis postus. 1995 ir 1999 m. įstatymas buvo dar labiau sugriežtintas, apribojant teisę į darbą asmenims, kurie komunistinio režimo metu dalyvavo piliečių persekiojimuose. Transformacijos laikotarpiu Liustracijos procesas taikytas 400 tūkst. gyventojų ⁶⁵ .
Decentralizacijos procesas	1997 m. priimtas regionų ribų įstatymas, kuriuo įkurti 14 regionų, pradėję funkcionuoti 2001 m. tuo pačiu įstatymu įkurtos 205 savivaldybės, turinčios atskirus biudžetus. Taip palengvintas piliečių dalyvavimas savivaldoje ir decentralizuota politinė sistema. 2004 m. valstybė palengvino NVO funkcionavimą, sumažindama mokesčių limitą,
Pilietinių ir politinių laisvių plėtra	2004 m. buvo patvirtintas „antidiskriminacijos“ įstatymas, dėl lygių teisių lyties, amžiaus, etniškumo, religijos atžvilgiu.
Integracija į euroatlantines struktūras ir santykiai su Vakarais	1993 m. Čekija priimta į Europos Tarybą. 1994 m. Čekiją aplankė JAV prezidentas B. Clintonas. Tais pačiais metais Prahoje įkurtas Laisvosios Europos Radijas. 1998 m. Čekija su pirmąja postkomunistinių valstybių grupe pradėjo derybas dėl narystės ES, 1999 m. tapo NATO nare, 2004 įstojo į ES.

Sudaryta (išskirti kriterijai ir atlikta klasifikacija) autorės pagal Ian Jeffries, *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century*. London: Routledge, 2002, 156–201 ir Freedom House 2006 m. ataskaitą

Slovakijai iš visų regiono valstybių sunkiausiai sekėsi išspręsti „trigubos transformacijos“ iššūkį, o iki 1998 m. šalis balansavo ties autoritarizmo riba. Demokratizacijos dilemos Slovakijoje prasidėjo iš karto po 1994 m. surengtų parlamento rinkimų, kuriuos laimėjo Vladimiro Mečiaro vadovaujama partija „Judėjimas už demokratinę Slovakiją“. Jau rinkimų kampanijos metu V. Mečiaras akcentavo stipraus nacionalizmo būtinybę bei rinkėjams pažadėjo įgyvendinti nuosaikų transformacijos modelį. Užuoat ėmėsis radikalių reformų ekonomikos srityje, V. Mečiaras pasisakė už „žemas kainas ir dideles pensijas“, siekė išlaikyti esamą valdymo sistemą, kritikavo plačią privatizacijos programą, taip pat užsimojo riboti užsienio kapitalo įplaukas⁶⁶. V. Mečiaras pristabdė Čekoslovakijos gyvavimo metu inspiruotos vakarietiškos demokratizacijos plėtrą, ir politinėje bei ekonominėje sistemoje pradėjo diegti

⁶⁵ Williams, “Explaining Lustration in Eastern Europe: A Post-communist politics approach”, 6.

⁶⁶ Jeffries, 352.

autoritarinį „demokratijos su būdvardžiais modelį“, kuris nulėmė žymų Slovakijos atsilikimą nuo kitų regiono valstybių, ir net pakreipė Slovakijos užsienio politikos orientaciją prorusiška kryptimi. Galima teigti, kad praktiškai penkerius metus po Čekoslovakijos skilimo Slovakija buvo atsidūrusi vienos partijos diktato gniaužtuose ir tapo viso regiono anomalija. Demokratiškie pokyčiai Slovakija sulaukė tik po 1998 m., kuomet atsistatydinus V. Mečiaro vyriausybei, parlamento pirmininku tapo prodemokratiškie jėgų atstovas Mikulas Dzurinda. Į valdžią grįžus demokratiškie jėgoms, buvo gana greitai eliminuota dauguma autoritarinio režimo deformacijų, valstybės prioritetu pasirinktas euroatlantiškie integracijoje kelias ir įgyvendintos kelios esminės reformos. Išsamiau netolygios demokratizacijoje Slovakijoje bruožai išdėstyti 5 lentelėje.

5 lentelė. Svarbiausi Slovakijos politiniškie transformacijoje bruožai

Demokratizacijoje sritis	Svarbiausi bruožai
Slovakijoje raida V. Mečiaro vyriausybės vadovavimo metu 1994–1998 m.	
Liustracija	1994 m. V. Mečiaras kreipėsi į Konstitucinę teisnę, kad šis pripažintų dar Čekoslovakijoje laikais priimtą Liustracijoje įstatymą negaliojančiu. 1996 m. buvo priimtas įstatymas, deklaruojantis komunistinio režimo nusikaltimus amorališkie, tačiau realių šio įstatymo pasekmių visuomenė nesulaukė ⁶⁷ .
Užsienio politika	1995 m. Slovakija vienintelė iš Vidurio Europos valstybių pasirašė susitarimą dėl bevizio režimo su Rusija – šis faktas iliustruoja, kad Slovakija orientavosi ne į regioninę Vidurio Europos bendradarbiavimą, kuris turėjo paspartinti šalių integraciją į Vakarų struktūras, bet į pragmatiškie santykius su Rusija ir kitoms Nepriklausomų valstybių sandraugos šalims. 1997 m. anuluotas referendumas dėl narystės NATO: referendume dalyvavo tik 9,53 proc. piliečių, kuomet reikalaujamas minimumas buvo 50 procentų. 1999 m. Slovakija, vienintelė iš Vidurio Europos valstybių, nepakviesta derybų dėl narystės NATO. 1997 m. Europos Komisijoje rekomendacijose ES lyderiams nurodyta, kad Slovakija neatitinka Kopenhagos kriterijų, todėl negali būti pakviesta derybų dėl narystės ES. Tais metais „Freedom House“ ataskaitoje Slovakija pagal reformų eigą lyginama su Rusija ir Moldova ⁶⁸ .
Pilietiniškie ir politiniškie teisės	1996 m. parlamentas ratifikavo Valstybės apsaugos įstatymą, pagal kurį Slovakijoje piliečiams grėšė dviejų metų įkalinimas už „melagingos informacijoje, pažeidžiančios valstybės interesus, skleidimą užsienio šalyse“ ⁶⁹ . V. Mečiaro vykdomi antidemokratiškie užmojai ypač išryškėjo jo politikoje tautinių mažumų atžvilgiu: šiame kontekste itin opus vengrų mažumos klausimas, kurios atžvilgiu politika buvo sugriežtinta 1996 m. ⁷⁰ . V. Mečiaras viešai yra pareiškęs, kad Slovakijoje gyvenanti vengrų mažuma turėtų persikelti į Vengriją. Tokia pozicija išprovokavo Vakarų šalis oficialiai išreikšti susirūpinimą Slovakijoje

⁶⁷ Ellis, 184.

⁶⁸ Soňa Szomolányi, “Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy”, 149. < http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/S_Szomolanyi.pdf > [2008 03 21].

⁶⁹ Jeffries, 353.

⁷⁰ 1996 m. priimtas teritorinių sričių įstatymas, pagal kurį sukurti 8 regionai ir 8 sritys, taip susilpninant vengrų bendruomenės savivaldą (pagal šį įstatymą vengrai daugumą sudarė tik dviejuose regionuose), o 1997 m. švietimo ministerija panaikino įgaliojimą mokyti vengrų kalba švietimo įstaigose.

Demokratizacijos sritis	Svarbiausi bruožai
	demokratizacijos procesais. 1998 m. buvo priimtas rinkimų įstatymas, apribojęs partijų reklamą valstybinėje televizijoje ir uždraudęs rinkiminę agitaciją privačiose žiniasklaidos priemonėse. Tai dar labiau sustiprino valdančiosios V. Mečiaro partijos dominavimą.
Valstybės centralizacija	1996 m. pradėtos įgyvendinti regionų reformos, pagal kurias į regionų savivaldas buvo deleguojami paskirti valdžios atstovai – ši reformų sistema stipriai centralizavo regioninį valdymą.
Kiti antidemokratinės politikos bruožai	V. Mečiaro autoritarinę politiką iliustruoja kiti išraiškingi faktai: blokuotas įstatymas dėl tiesioginių prezidento rinkimų (nes tai būtų <i>de facto</i> sumažinę ministro pirmininko galias), sužlugdyta komisija nepavykusiam referendumui dėl NATO tirti, uždraustos spaudos konferencijos vyriausybėje. V. Mečiaro uzurpacinė politika „paženklinta“ ir nuolatine įtampa su kitomis institucijomis, pirmiausia – prezidentu ⁷¹ .
Slovakijos raida M. Dzurindos vyriausybės vadovavimo metu ir vėliau	
Institucinės sistemos stiprinimas	Siekiant išvengti nedemokratiškų partijų dominavimo, naujasis parlamentas 1999 m. priėmė įstatymą dėl tiesioginių prezidento rinkimų (sustiprinta prezidento institucija kaip atsvara parlamentui). 2005 m. Slovakijoje galutinai eliminuotos antisisteminės jėgos, kuomet Aukščiausiasis teismas neteisėta pripažino Bendruomenės nacionalinę partiją, atvirai deklaruojančią diskriminacinius įsitikinimus.
Pilietinės ir politinės teisės	Normalizuoti instituciniai santykiai su tautinėmis mažumomis ir su opozicija plačiąja prasme: išraiškingas faktas yra tai, kad Vengrų partija buvo įtraukta į M. Dzurindos koalicinę vyriausybę ⁷² . 2000 m. parlamentas priėmė įstatymą dėl laisvo piliečių priėjimo prie informacijos – pagal šį įstatymą piliečiams suteiktos galimybės rinkti informaciją apie valstybės administracijos veiklą ir savivaldos institucijas. 2001 m. parlamentas priėmė Konstitucijos pataisas dėl administracinės reformos ir mažumų teisių. Regionai buvo perskirstyti – po šios reformos viename iš didžiausių regionų vengrai sudarė 40 proc. gyventojų (tai palengvino vengrų atstovavimą savivaldoje). 2002 m. sukurta ombudsmeno pareigybė žmogaus teisėms prižiūrėti. 2004 m. priimtas įstatymas, pagal kurį valstybinės žiniasklaidos priemonių vadovai nebėra skiriami parlamento. 2004 m. priimtas įstatymas dėl lygaus gyventojų traktavimo ir apsaugos prieš diskriminaciją.
Decentralizacija	2004 m. įgyvendinta administracinė reforma, pagal kurią dalis centrinės valdžios įgaliojimų perduota regioninei savivaldai.
Integracija į euroatlantines struktūras	2000 m. Slovakija pradėjo derybas dėl narystės su ES, o 2004 m. kartu su kitomis regiono šalimis tapo NATO ir ES nare.

Sudaryta (išskirti kriterijai ir atlikta klasifikacija) autorės pagal Ian Jeffries, *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century*. London: Routledge, 2002, 348–380 ir Freedom House 2006 m. ataskaitą.

⁷¹ Šis institucinis konfliktas turėjo dramatiškų pasekmių – 1995 m., padedant saugumo tarnyboms, buvo pagrobtas prezidento N. Kovačo sūnus. Žiūrėti plačiau: Geoffrey Pridham „The European Union’s Democratic Conditionality and Domestic Politics in Slovakia: the Mečiar and Dzurinda Governments Compared“. *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, No. 2, 2002, 212.

⁷² Geoffrey Pridham, “The Slovak Parliamentary Elections of September 2002: Its Systemic Importance”. *Government and Opposition*, Vol. 38, No. 3, 2003, 338.

Apibendrinant, **politinė transformacija** sparčiausiai vyko Čekijoje, kurioje staigus komunistinio režimo žlugimas sudarė itin palankias prielaidas atsikratyti komunistinio palikimo pačioje transformacijos pradžioje. Be to, Čekijos politinėje sistemoje išvengta aštrių įtampų dėl institucinės sąrangos kūrimo, o politinės partijos labiau orientavosi į Čekijos euroatlantinės integracijos aktyvinimą, bet ne tiek į ideologinių skirčių eskalavimą. Pirmaisiais transformacijos metais Čekijoje, priešingai nei kitose valstybėse, dvi kadencijas iš eilės parlamento daugumą sudarė demokratiškos jėgos, sudarytos iš senojo komunistinio režimo opozicijos atstovų. Tai užtikrino platų demokratinį reformų mastą ir tęstinumą. Radikaliausiai Čekijoje buvo vykdomas ir Liustracijos procesas – tiek proceso taikymo masto, tiek rezultatų prasme. Daug nuosaikesnis Liustracijos procesas iki 2006 m. taikytas Lenkijoje, tuo tarpu Vengrija ir Slovakija šiuo klausimu veikė gana pasyviai. Pagal centralizacijos lygį, Čekija taip pat yra labiausiai decentralizuota valstybė, kurios teritoriniai vienetai disponuoja plačiais įgaliojimais. Sparčią Čekijos demokratizaciją rodo ir palankus Vakarų bendruomenės vertinimas, sudaręs prielaidas aktyviai šalies integracijai į Vakarų struktūras.

Vertinant politinės transformacijos radikalumą ir pasekmes, nuo Čekijos kiek atsiliko Vengrija, nes taikė nuosaikią perėjimo į demokratiją logiką. Tačiau rezultatų prasme šis nuosaikumas pasiteisino: praktiškai per dešimtmetį priimtas „tranzitinių įstatymų“ paketas, kurio įgyvendinimas užtikrino Vengrijai sparčią integraciją į euroatlantines struktūras. Regiono kontekste kiek uždelstas atrodo tik Liustracijos proceso taikymas.

Nors intencijų prasme politinė transformacija Lenkijoje turėjo būti radikali, aštrėjančios įtampos, populizmo, apolitiškumo apraiškos itin sulėtino demokratizacijos procesą ir išstūmė Lenkiją iš pirmaujančių Vidurio Europos regiono pozicijų. Nors Lenkijos politinis elitas deklaravo poreikį spręsti jautrius sąveikos su komunistine praeitimi klausimus, tačiau šie klausimai tapo ne visuomenės „moralinio apsisvarinimo“ priemone, bet konkurenciniu partijų ginklu. Vakarai taip pat Lenkijos demokratizaciją buvo linkę vertinti su tam tikru atsargumu – tai nėra stebėtina, nes delegatyvios demokratijos apraiškos iš politinės sistemos buvo išstumtos tik 1997 m.

Regiono valstybių grupėje lėčiausiai demokratizacijos reformas įgyvendino Slovakija. Iki 1998 m. Slovakija gravitavo autoritarizmo link ir labiau priminė ne Vidurio, o Rytų Europos šalių plėtros modelį. Visgi M. Dzurindos vyriausybei per stebėtinai trumpą laiką pavyko pasivyti pirmaujančias postkomunistines šalis ir suspėti į euroatlantinės integracijos „traukinį“. Taigi nors iki 1998 m. demokratizacijos reformų praktiškai nebuvo įgyvendinta, per šešerius metus tiek

reformų masto, tiek pasekmių prasme Slovakija supanašėjo, o kai kuriuose srityse net ir aplenkė regiono šalis.

Pagal „Economist Intelligence Unit“ sudarytą politinių reformų indeksą⁷³, vertinant transformacijos laikotarpį iki 2000 m. tarp Vidurio Europos valstybių pirmavo Čekija ir Vengrija, surinkusios po 3,5 balo iš 4,5 galimų. Trečia vieta tenka Lenkijai su 3,25 balais, ketvirta – Slovakijai (2,5)⁷⁴. Apibendrinant, palankios prielaidos demokratizacijai pasiteisino ne visų Vidurio Europos valstybių atveju – tą ypač iliustruoja Slovakijos, taip pat ir Lenkijos pavyzdys.

2.3. Ekonominė transformacija: nuo atsargaus nuosaikumo iki „šoko terapijos“

Pagal **ekonominės transformacijos** radikalumą neabejotina lyderė visame regione buvo Lenkija. Pagreitį ekonominės sistemos transformacijai suteikė „Solidarumo“ veikėjų suformuota vyriausybė, kuri, užsitikrinusi bazinę visuomenės paramą, pradėjo įgyvendinti radikalią ekonominės srities reformavimo programą – „šoko terapiją“. Ekonominė transformacija Lenkijoje buvo vykdoma žymiai radikaliau tiek masto, tiek laiko prasme negu politinė transformacija. Galima netgi teigti, kad perėjimo į demokratiją metu būtent ekonominė plotmė tapo politinių projekcijų lauku. Pagrindinis radikalių ekonominių reformų iniciatorius ir autorius buvo finansų ministras Leszekas Balcierowiczius, kuriam talkininkavo Vakarų patarėjai ir tokios įtakingos organizacijos, kaip Tarptautinis valiutos fondas. L. Balcierowicziaus reformų programa pradėta įgyvendinti itin anksti – jau nuo 1990 m. Vertinant ekonominės transformacijos radikalumą ir pasekmes, tarp kitų regiono valstybių Lenkija pirmavo pagal BVP augimą, kainų liberalizavimo mastą (tai parodo milžiniška hiperinfliacija), ekonominių sektorių restruktūrizavimą, savo rinkos perorientavimą į Vakarų. Nuo Lenkijos kiek atsiliko Čekija, kuri radikaliausiai įgyvendino privatizacijos programą, tačiau laikėsi nuosaikesnės politikos kainų liberalizavimo, ekonominių sektorių restruktūrizavimo atžvilgiu. Čekija atsiliko nuo kitų valstybių ir pagal BVP bei tiesioginių užsienio investicijų augimą – taigi Čekijos ekonomikos rezultatai nebuvo tokie sėkmingi kaip Lenkijos. Vengrijoje buvo įgyvendinama dar lėtesnė ekonominė transformacija nei Čekijoje ar Lenkijoje: pirmaisiais perėjimo į demokratiją metais vyriausybės buvo linkusios laikytis protekcionistinės pozicijos; liberalizavimas taip pat buvo

⁷³ „Economist Intelligence Unit“ indeksas vertina politinių institucijų ir sistemos plėtrą pagal ES standartus.

⁷⁴ Jan Delhey, Verena Tobsh, “Understanding Regime Support in New Democracies”, September 2000, 12. <<http://skylia.wzb.eu/pdf/2000/iii00-403.pdf>> [Žiūrėta 2008 04 05].

vykdomas laipsniškai. Tačiau rezultatų prasme Vengrijos inkrementinė ekonominė transformacija pasiteisino labiau nei Čekijos radikaloji. Lėčiausiai ekonomika buvo reformuota vėlgi Slovakijoje, tačiau šiuo atveju ekonominių reformų tempą reiktų vertinti atsargiai: jeigu iki 1998 m. rinkos ekonomikos kūrimas vyko nesklaidžiai, tai jau po V. Mečiaro atsistatydinimo valstybei pavyko sparčiai pasistūmėti tiek privatizacijos, tiek ir liberalizacijos ir integracijos į Vakarų ekonomines struktūras prasme. Visų keturių valstybių ekonominės transformacijos rezultatai susisteminti lentelėje (žiūrėti 6 priedą)

3. Kultūrinės transformacijos paradoksai

3.1. Kaip tirti kultūrą? Metodologiniai svarstymai

Demokratizacijos laikotarpiu kultūra neišvengiamai reaguoja į politines ir ekonomines reformas. Siekiant suvokti kultūros kaitą transformacijos procese, pirmiausia svarbu aptarti kelis aspektus: 1) kas bus turima galvoje, vartojant „kultūros“ sąvoką; 2) kokie indikatoriai labiausiai atskleistų kultūros kaitos specifiką Vidurio Europos visuomenėse; 3) ką reiškia kultūros transformacija demokratijai palankia linkme; 4) koku metodu bus tiriama kultūros kaita.

3.1.1. Plačioji ir siauroji kultūros samprata

Kultūra yra daugiaprasmiškas ir abstraktus reiškinys, kurį susintetinti į konkrečius indikatorius – ne tik, kad sudėtinga, bet ir teoriškai „pavojinga“, nes rizikuojama iškreipti pačią kultūros esmę. Metodologinės kultūros tyrimo dilemos kyla dėl to, kad nėra sutariama, kokia kultūros samprata turėtų būti taikoma politikos moksluose. Teorinėje literatūroje išskiriamos dvi politikos mokslams būdingos kultūros sampratos: plačioji (*angl. thick*) ir siauroji (*angl. thin*)⁷⁵. Pagal plačiąją kultūros sampratą, kultūra yra visų pagrindinių istorinio proceso sudedamųjų dalių (ekonominių, socialinių, politinių, ideologinių, praktinių, techninių, mokslinių, moralinių, religinių ir kt.) bendrybė – fundamentali visuomenės sankloda, tam tikras genetinis kodas. Remiantis klasikiniu E. B. Tayloro apibrėžimu, kultūra yra įsitikinimų, žinojimo, meno, įstatymų, moralės, papročių, simbolių „rinkinys“, kurį paveldi individas kaip visuomenės

⁷⁵ William Mishler, Detlef Pollack, „On Culture, Thick and Thin“. Kn. Detlef Pollack (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 238-241.

narys⁷⁶. Plačioji kultūros samprata implikuoja, kad kultūra yra egzogeninės prigimties (ji – duota), pirmapradė, holistinė ir kinta ypač lėtai, o stipresnius kultūros pokyčius gali paspartinti tik žymūs socialinės santvarkos pasikeitimai.⁷⁷ Pagal šią sampratą, dviejų visuomenių kultūrų iš principo negalima palyginti ar vertinti pagal tam tikrus „gerumo“ kriterijus, bet tik aprašyti ar interpretuoti.

Siauroji kultūros samprata jau yra sumokslintas, išgrynintas ir iki „politiškumo“ dimensijos redukuotas produktas – tai socialinių mokslų atstovų pastangų kiek įmanoma susiaurinti plačiąją kultūros sampratą rezultatas. Plačiosios kultūros sampratą iki siaurosios iš esmės „nušlifavo“ praėjusio amžiaus 6 ir 7 deš. pradėjusi dominuoti biheaviorizmo mokykla, ir ypač šios mokyklos atstovas Gabrielis Almondas.⁷⁸ Biheavioristų intencijos susiaurinti kultūros sąvoką buvo motyvuojamos siekiu išgryninti politikos mokslą, kitaip tariant, pritaikyti politikos mokslui gamtos mokslų logiką. Todėl, remiantis biheavioristų požiūriu, kultūros konceptas yra aktualus tiek, kiek gali būti taikomas lyginant ir klasifikuojant politines sistemas politinių pokyčių kontekste.⁷⁹ Siauroji kultūros prasmė remiasi prielaida, kad kultūra yra empiriškai apčiuopiama, o pažiūros ir vertybės gali būti indukciskai pamatuojamos. Be to, kultūra nėra primodalinė, iš anksto duota – ją galima sukurti. Institucijos formuoja kultūrą taip, kaip ir kultūra jas formuoja⁸⁰. Todėl, remiantis šia samprata, kultūra yra dinamiška ir linkusi greitai kisti, ypač politinių ir ekonominių pokyčių kontekste. Dar daugiau, kultūra yra individualistinė – ją galima įvertinti atsižvelgiant į individualias nuostatas ir įsitikinimus. Siaurosios kultūros sampratos teorinis konstruktas yra pritaikytas tyrimui, operacionalizavimui, aiškinimui ir vertinimui. Remiantis siauroju kultūros konstruktą, visuomenės kultūriškai gali būti lyginamos, netgi graduojamos pagal tam tikrą „kultūrinio išsivystymo“ skalę. Tai yra fundamentalus politinių mokslų lūžis: anksčiau politikos mokslai nepretendavo į gamtos mokslų metodus, tačiau sustiprėjus pozityvistinei politikos mokslų bangai, netgi tokie primodaliniai visuomenės elementai kaip kultūra tapo susintetintu politikos mokslų tyrimo lauku.

Apibendrinant, siaurosios kultūros sampratos taikymas politikos moksluose, viena vertus, leidžia identifikuoti politinius kultūros elementus (politines vertybes, požiūrius, diskursus), bei

⁷⁶ Leslie A. White, „The Concept of Culture“. *American Anthropologist*, Vol. 61, No.2, 1959, 227.

⁷⁷ Detlef Pollack, et al, „Political Culture in Post-Communist Europe. Attitudes in new Democracies: State of the Art – Theoretical Thoughts and Ideas“. *Policy Paper Series „Democratic Values“*, 6. <<http://www.kulsoz.eu-frankfurt-o.de/EU%20Projekt/papers/Pp1neu.pdf>> [Žiūrėta 2007 06 13].

⁷⁸ Ronald P. Formisano, „The Concept of Political Culture“. *Journal of Interdisciplinary History*, Vol.31, No.3, 2001, 397.

⁷⁹ Mishler, „On Culture, Thick and Thin“, 242.

⁸⁰ Almond, 144.

susieti šiuos kultūros elementus su socialiniais, politiniais, ekonominiais kintamaisiais.⁸¹ Kita vertus, politinė kultūra, koncentruodamasi išimtinai ties politiškumu, neapima giluminių visuomenės kultūros srovių, kurios sunkiau apčiuopiamos. Todėl tokios redukuotos kultūros sampratos taikymas gali gerokai iškreipti postkomunistinių kultūrų tyrimų rezultatus, nes tikėtina, kad būtų neatkreiptas dėmesys į tuos kultūros aspektus, kurie yra ypač svarbūs kaip kultūros transformacijos tempą skatinantys/ribojantys veiksniai. Taigi siekiant platesnio kultūros aiškinimo, siaurosios kultūros sampratos neužtenka, todėl reiktų ieškoti trečiojo kelio.

3.1.2. Neokultūrinė sintezė

Dviejų kultūros sampratų integracijos problema skatina autorius sukurti teorinę šių konceptų sintezę, į kurią būtų įtraukti esminiai abiejų kultūros sampratų elementai. Tokia sintezė turėtų būti pagrįsta kultūrine hierarchija, kurioje siauroji kultūros samprata yra subordinuota plačiajai kultūros sampratai⁸². Galima įsivaizduoti, kad tiek „siauroji“, tiek „plačioji“ kultūra priklauso vienam kultūros kontinuumui, tik užima skirtingas pozicijas. W.Mishler ir D.Pollack papildė šį kontinuumą, išskirdami tris kultūros kamienus, kurie tarpusavyje skiriasi kultūros platumo („kultūrinio gylio“) laipsniu: tai – identitetai, vertybės, pažiūros (nuostatos) – žr. 1 schemą.

Remiantis konceptu, tokie socialiniai identitetai, kaip tautybė, religija, etniškumas, yra kultūros pamatiniai elementai, todėl neabejotinai priklauso „placiosios“ kultūros sampratai: nuo socialinių identitetų priklauso, ir kitų, „siauresnių“ kultūros elementų – vertybių, pažiūrų susiformavimas. Pasak W. Mishler ir D. Pollack, *laiko požiūriu*, socialiniai identitetai praktiškai nekinta (arba kinta labai lėtai), socialinės ir politinės vertybės kinta dažniau nei identitetai, tačiau vertybės yra santykinai stabilesnės už pažiūras. Ši teorinė prielaida bus verifikuojama postkomunistinių Vidurio Europos visuomenių kontekste.

Neokultūrinė sintezė yra grindžiama nuostata, kad kultūra yra nevienalytė, kelių dimensijų, todėl galima tirti ir interpretuoti ne visą plačiąją kultūrą, o tik dominančius kultūros elementus, priklausomai nuo tyrimo tikslų ar konteksto. Be to, tiriant kultūrą, nebūtina apsiriboti tik siaurosios kultūros sampratos konceptu – galima analizuoti tiek siaurąją kultūrą (požiūrius), tiek platesnės kultūros elementus – vertybines orientacijas ar identitetus. Be to, **analizuojant**

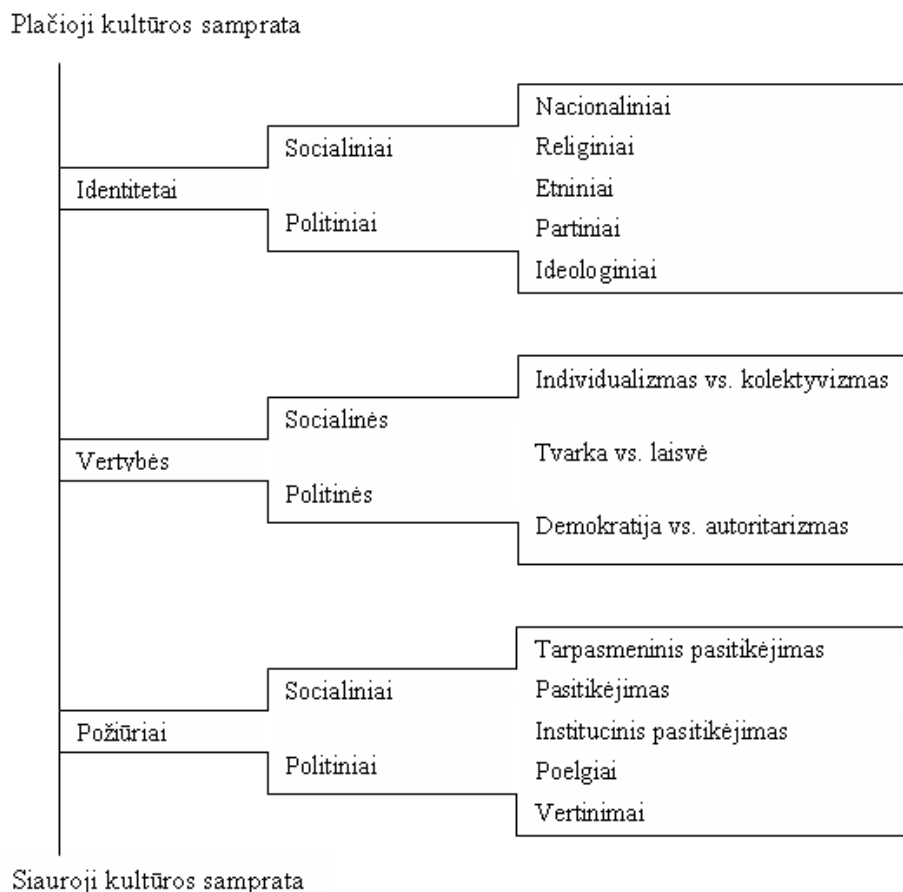
⁸¹ Jan Kubik, „Cultural Legacies of State Socialism: History Making and Cultural-political Entrepreneurship in Postcommunist Poland and Russia“. Kn. Grzegorz Ekiert (sud.), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*, Cambridge: Cambridge University Press, 321.

⁸² Mishler, „On Culture, Thick and Thin“, 244.

tam tikros kultūros identitetus, vertybes ir požiūrius, galima ne tik palyginti kelias kultūras, bet ir įvertinti tam tikros kultūros pokyčius laike. Remiantis integruota kultūros koncepcija daroma prielaida, kad identitetai (nors ir minimaliai), vertybės ir pažiūros gali kisti, taigi iš dalies gali kisti ir pati kultūra.

Apibendrinant, neokultūrinė sintezė – tai mėginimas adaptuoti plačiosios kultūros sampratą politikos moksluose. Tokios sintezės taikymas padeda išvengti metodologinių kultūros tyrinėjimo kliūčių. Viena vertus, pagal šią sampratą kultūra gali būti suprantama taip išsamiai, kaip ją interpretuoja antropologai ar sociologai, kita vertus, atsiveria galimybės kultūrą vertinti ne tik emociškai, bet ir analitiškai, taikant konkrečius kultūros tyrimų metodus. Iš esmės tai yra kompromisas, vidurinis kelias, integruojantis abiejų kultūros sampratų pranašumus. Tokio koncepto taikymas leidžia apčiuopti tam tikras kultūros transformacijos tendencijas ir Vidurio Europos šalyse.

2 schema. Kultūros kontinuumas

Šaltinis: William Mishler, Detlef Pollack, „On Culture, Thick and Thin“. Kn. Pollack Detlef (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 245.

3.1.3. Kultūros indikatorių išskyrimas

Remiantis W. Mishlerio ir D. Pollacko neokultūrinės sintezės konceptu, galima išskirti bent 13 kultūros kintamųjų, tačiau siekiant susisteminti, „išgryninti“ analizę, tikslinga koncentruotis ties tais kintamaisiais, kurie aiškiausiai atskleidžia tris bazinius kultūros „pjūvius“: identitetus, vertybes ir pažiūras. Vidurio Europos visuomenių kultūrinės transformacijos atveju yra aktualūs tie kultūros kintamieji, kuriems demokratizacijos poveikis yra ar turėtų būti stipriausias. Kitaip tariant, kultūros transformaciją postkomunistinėse visuomenėse rodo antidemokratinų elementų kaita: jų stiprėjimas arba nykimas.

Kultūros kintamųjų analizę padėtų susisteminti indikatorių sugrupavimas pagal kultūrinės (plačiąja prasme) skirtis. Kultūrinės skirtys, kurios yra persipynusios ir su politinėmis bei ekonominėmis skirtimis, žymi visuomenės įtampas: didėjančios įtampos apsunkina konsensuso politinėje sistemoje prielaidas ir riboja demokratijos konsolidacijos potencialą⁸³. Analizuojant Vakarų visuomenių skirtis, paprastai pasitelkiama tradicinė S. Rokkano ir S. M. Lipseto schema, pagal kurią moderniose visuomenėse egzistuoja keturios pagrindinės skirtys: bažnyčia vs. valstybė, centras vs. periferija, miestas vs. kaimas (pirminė ekonomika vs. antrinė ekonomika) ir darbdaviai vs. darbininkai. Ši skirčių schema yra universali visoms porevoliucinėms modernioms valstybėms. Tačiau analizuojant postkomunistinių visuomenių atvejį, šios tradicinės skirčių schemas taikymas neatskleistų kultūrinės demokratizacijos esmės, nes tradicinės skirtys Vidurio Europos šalyse egzistavo (o kai kurios net buvo sukurtos) komunistinio režimo metu. Todėl kai kurių skirčių gilėjimas nebūtinai nurodo į demokratizacijos procesą – šiuo atveju tikslinga analizuoti tas skirtis, kurias labiausiai paveikė perėjimas iš komunizmo į demokratinę sistemą⁸⁴.

T. Zaryckis siūlo postkomunistinių šalių kultūrą vertinti pagal trijų skirčių paradigmą: 2) sekuliarizmas vs religinis fundamentalizmas, 3) komunizmas vs antikomunizmas, 4) autoritarizmas vs liberalizmas⁸⁵. Atsižvelgiant į W. Mishlerio neokultūrinės sintezės konceptą, skirčių paradigmą, tinkamą postkomunistinių visuomenių tyrimui, galima papildyti dar viena skirtimi: kosmopolitizmas vs nacionalizmas. Tokia papildyta skirčių schema iš esmės atitinka neokultūrinės sintezės logiką, nes apima tiek identitetų, tiek ir vertybių bei pažiūrų dimensiją (vertybės ir pažiūros šiuo atveju integruotos po autoritarizmo vs. liberalizmo „skėčiu“).

⁸³ Jon Elster, Claus Offe, Ulrich K. Preuss, *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 247.

⁸⁴ Kevin Deegan-Krause, “New Dimensions of Political Cleavage”. Kn. R. Dalton. D. Klingemann (sud.), *Oxford Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press, 2006, 9.

⁸⁵ Tomasz Zarycki, “Politics in the Periphery: Political Cleavages in Poland Interpreted in their Historical and International Context. *Europe – Asia Studies*, Vol. 52, No. 5, 2000, 860.

Šių skirčių įtampa, jų eskalavimas didesniu ar mažesniu mastu būdingas visoms „pereinamojo laikotarpio“ visuomenėms, nes žymi tam tikrą santykį su praeitimi: kuo tas santykis su praeitimi gilesnis, tuo labiau komunistinis (ar tradicinis) palikimas yra įsiskverbęs į naująją sistemą. Demokratizacijos metu, viena vertus, nauja institucinė sąranga, grindžiama atviros visuomenės konceptu, turėtų slopinti kultūrinių skirčių gilėjimą, kita vertus, šių skirčių egzistavimas apsunkina demokratinį institutų sukūrimą ir funkcionavimą. Todėl formuojasi tam tikras uždaras ratas, sąlygojantis atotrūkį tarp politinės, ekonominės dimensijos ir kultūros.

Šio darbo tyrimo hipotezė sugestionuoja teoriškai aptarti ne tik pačią kultūros sampratą, bet ir kultūros santykį su demokratija – kokia kultūra yra palanki demokratijai? Demokratijos teorijose, tiek tradicinėse, tiek ir moderniose, sutariama, kad demokratija, kaip sistema, gali funkcionuoti tik remdamasi į tam tikrą piliečių kultūrinį pagrindą. L. Diamondo teigimu, svarbiausi demokratinio kultūrinio pagrindo elementai: tolerancija, pilietiškumas, veiksmingumas, pasitikėjimas, dalyvavimas ir gebėjimas siekti kompromiso ir susivaldyti⁸⁶. Pati demokratijos esmė implikuoja atvirą visuomenės koncepciją, kurioje demokratinis režimas yra legitimuojamas per dalyvavimą. Aiškinant per skirčių prizmę, kultūra transformuojasi demokratijai palankios kultūros link tuomet, kai kultūros skirtyse pradeda dominuoti demokratinis elementas. Šio tyrimo atveju, palankiausia demokratijai kultūra būtų ta, kurioje stiprėja kosmopolitizmo, sekuliarizmo, antikomunizmo ir liberalizmo tendencijos – kaip atviros, pilietiškos visuomenės rekvizitas. Taigi plačiąja prasme, demokratijai palanki kultūra yra liberali – sekuliari kultūra. Toks teiginys be papildomų įrodymų gali pasirodyti tiesmukas, tačiau tokių išvadų savo tyrimuose prieita analizuojant skirtingas pasaulio kultūras, todėl į demokratijos vertybinio suvokimo aspektus gilintis šiame darbe neketinama⁸⁷.

Vertinant postkomunistinių visuomenių kultūros dimensijų kitimą laike, remiamasi tradiciniu tyrimų metodu: 1990–2007 m. laikotarpiu vykdytomis gyventojų apklausomis. Kaip pagrindiniai visuomenės nuomonės apklausų šaltiniai pasitelkiami „Eurobarometras“ (Europos Komisijos užsakymu vykdomos apklausos) ir Pasaulio vertybių tyrimas (angl. *World Values Survey*). Šie visuomenės nuomonės apklausų lyderiai pasirinkti siekiant dėl jų sistemingumo, vykdomų apklausų patirties ir respondentų, dalyvaujančių apklausose, masto – taip siekiama tiksliau fiksuoti kultūrinės transformacijos dinamiką, sumažinant nuokrypių keturių šalių atveju tikimybę. Atskirose dalyse taip pat remiamasi ir mokslininkų atliktų tyrimų rezultatais.

⁸⁶ Larry Diamond, “Political Culture and Democracy”. Kn. Larry Diamond (sud.), *Political Culture and Democracy in Developing Countries*. Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc., 1993, 1.

⁸⁷ Pavyzdžiui, R. Ingleharto, R. Putnamo tyrimai.

3.2. Kosmopolitizmas vs. nacionalizmas

Kosmopolitizmo ir demokratijos koreliacija yra daugiau numanoma, tačiau įvairūs tyrimai tokį ryšį patvirtina⁸⁸. Klaidinga manyti, kad demokratinės visuomenės pilietis nepuoselėja stipraus tautinio identiteto, tačiau įtikina argumentas, kad demokratinė kultūra skatina daugiadimensinį savęs matymą keliose tapatybinėse erdvėse. Kitaip tariant, demokratinėje kultūroje egzistuoja daugiau tapatybių, o individai sugeba interpretuoti, matyti save platesniame akiratyje, išeinančiame už savo nacijos ribų. Kosmopolitizmas jokiu būdu nenuneigia nacionalizmo reikšmės ir vertės, o kosmopolitiškas individas paprastai sugeba save identifikuoti tiek su savo tauta, tiek ir su platesniu pasauliu⁸⁹. Taigi kosmopolitizmas, kaip plati, „persidengianti“ identiteto forma, žymi visuomenės gebėjimą laikytis ne tik savo tautinių nuostatų, bet ir priimti, toleruoti kitas kultūrinės sistemas. Teoretikai argumentuoja, kad demokratizacijos metu nacionalizmo, kaip labiau neracionalaus, emocionalaus kultūrinio elemento, reikšmė visuomenėje mažėja; nacionalizmas užleidžia vietą abstraktesnėms, daugiadimensinėms identiteto formoms⁹⁰.

Nors plačiąja prasme kosmopolitiškumas reikštų identifikavimąsi su visu pasauliu, tačiau, kaip rodo įvairios apklaustos, VRE visuomenėse gyventojų identifikavimasis su pasauliu yra menkas⁹¹, todėl analizuoti globalią tapatybės dimensiją nėra tikslinga. VRE valstybių atveju, kosmopolitiškumo nuostatos yra projektuojamos į šiek tiek konkretnę tapatybinę lauką – europinę tapatybę⁹². Tiriant europinės tapatybės, kaip kosmopolitizmo atspindžio, tendencijas, pagrįstai kyla klausimas, kiek europinė tapatybė koreliuoja su demokratijai palankia kultūra. D. Pollacko atliktame tyrime, kuriame analizuojama, ar europinė tapatybė yra svarbi sąlyga demokratinėms nuostatomis Vidurio Europos šalyse formuotis, prieita išvadų, kad gyventojai, pasižymintys aukštesniu europinės tapatybės suvokimo lygiu (dviguba tapatybe), labiau remia Vakarų rinkos modelį bei demokratiją, kaip priimtina valstybės valdymo formą. Tuo tarpu save

⁸⁸ Pavyzdžiui, H. Kitscheltas teigia, kad nacionalistinės visuomenės yra labiau linkusios į autoritarizmą, o nacionalizmas vertinamas kaip priešstata vakarietiškam individualizmui. Žr. plačiau: Herbert Kitschelt, et al (sud.), *Post-Communist Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 67.

⁸⁹ P. Sztompka, „From East Europeans to Europeans: shifting collective identities and symbolic boundaries in the New Europe“. *European Review*, Vol. 12, No.4, 494.

⁹⁰ Ghia Nodia, „Nationalism and Democracy“. *Journal of Democracy*, Vol. 3, No. 4, October, 1992, 6.

⁹¹ Europos vertybių tyrimas rodo, kad su pasauliu save identifikuoja 4 proc. lenkų, 7 proc. vengrų, 10 proc. čekų ir 7 proc. slovakų. Žiūrėti plačiau: *Europa ir Mes*, Kolektyvinė monografija. Vilnius: Gervelė, 2001, 72.

⁹² Remiantis klasikine tapatybės samprata, europinė tapatybė yra platus tapatybinis laukas, kurį sudaro trys pagrindiniai elementai: 1) bendra istorinė Europos tautų patirtis; 2) religinis bendrumas; 3) teritorija. Šios trys europinės tapatybės prielaidos sudaro Europos piliečių istorinio – kultūrinio bendrumo iliuziją, kuri „iš viršaus“ sutvirtinama integraciją skatinančiomis politinėmis ir ekonominėmis iniciatyvomis. Žr. plačiau: Chiara Valentini, „The Promotion of European Identity“. Kn. Jaako Lehtonen, Diana Petkova (sud.), *Cultural Identity in Intercultural Context*. Finland, 2005, 196-213.

identifikuojantys grynai tik su savo tauta, linkę pritarti autoritariniam valstybės modeliui ir yra skeptiškiau nusiteikę vakarietišku vertybių atžvilgiu. Tyrime pabrėžiama, kad puoselėjant demokratijai palankią kultūrą, europinė tapatybė jokių būtu neprieštarauja tautinei tapatybei: esminė sąlyga ta, kad jos „persidengtų“. Priešingai, vienmatė tautinė tapatybė, be jokių europinės tapatybės elementų, yra labiau linkusi tapti destruktiniu veiksmu demokratinei kultūrai⁹³.

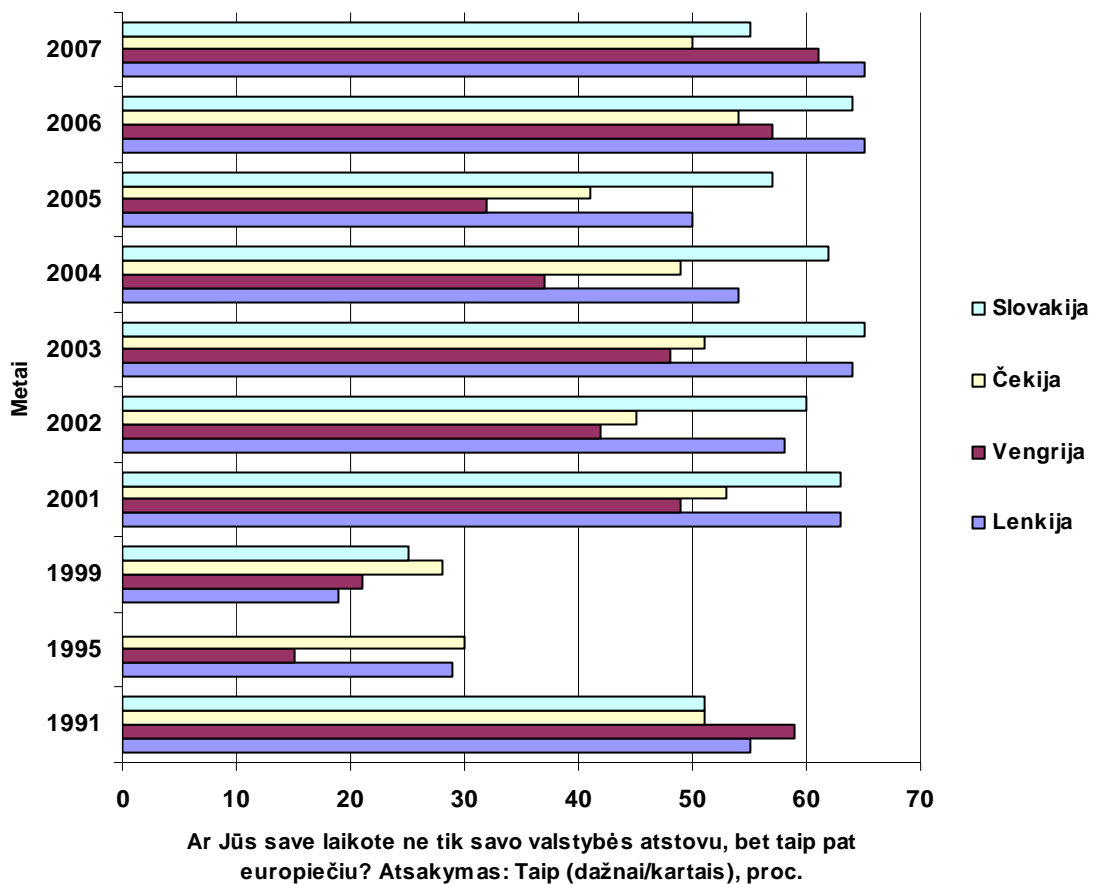
Kaip pažymi P. Sztompka, identiteto kaita yra giluminė kultūrinės transformacijos išraiška: identiteto kitimo procesas reiškia ir visos kultūros slinkimą⁹⁴. Remiantis 1990–2007 m. „Eurobarometro“ apklausų duomenimis (žr. 1 grafiką), Vidurio Europos visuomenėse pastebimi keli tapatybės raidos ciklai: pačiais pirmaisiais perėjimo į demokratiją metais Vidurio Europos visuomenėse, išsivadavus iš rytietiško komunistinio bloko, fiksuojamos gajos europinės tapatybės apraiškos (Europa – kaip laisvės simbolis, ir pati transformacija – kaip „grįžimas į Europą“), tačiau apie 1995 m. šios apraiškos ima blėsti, „užleisdamos vietą“ grynai tautinės tapatybės stiprėjimui bei skirties tarp kosmopolitų ir nacionalistų intensyvėjimui. Europinė tapatybė visuomenėse vėl ima ryškėti 2001–2004 m., tačiau jau nuo 2006 m. pastebimas europinės tapatybės pojūčio gesimas, tuo tarpu „vienmatė“ tautinė tapatybė linkusi stiprėti (žr. 2 grafiką). Tokias tendencijas galima sieti tiek su instituciniais, tiek ir su struktūriniais veiksniais. Viena vertus, gyventojų neigiamą reakciją į europinę tapatybę paskatino skausmingas adaptacinis laikotarpis: 1994 m., įsibėgėjus transformacijos reformoms, Vidurio Europos šalims buvo suteiktas ES signalas dėl potencialios narystės (iki to laikotarpio su visomis su visomis Vidurio Europos šalimis buvo pasirašytos ES asocijacijos sutartys), tačiau kartu tai įpareigojo valstybes vykdyti intensyvesnes reformas. Per šį laikotarpį Vidurio Europos visuomenės susidūrė ne tik su pozityviomis Europos bendrumo propagavimo idėjomis, tačiau netrūko ir skeptiškų nuomonių, neva postkomunistinės šalys yra akivaizdžiai atsilikusios nuo Vakarų Europos. Toks nepilnavertiškumas, nepasitikėjimas savo valstybės galimybėmis atsispindėjo ne tik europinės tapatybės formavimosi procese, bet ir valstybių politiniuose pokyčiuose: ekskomunistų sugrįžimą į valdžią daugelyje valstybių taip pat galima aiškinti gyventojų nenoru būti subordinuotiems viršnacionalinėms institucijoms.

⁹³ Detlef Pollack, “European and national identity in post-communist societies: coincidence or contrast?”. *Policy Papers Series “Democratic Values”*, Policy Paper 4, 2 – 6.

<ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/ser_citizen_pollack.pdf> [Žiūrėta 2008 03 12].

⁹⁴ P. Sztompka, “From East Europeans to Europeans: shifting collective identities and symbolic boundaries in the New Europe”. *European Review*, Vol. 12, No.4, 482.

1 grafikas. Europinės tapatybės suvokimo lygis Vidurio Europos šalyse.

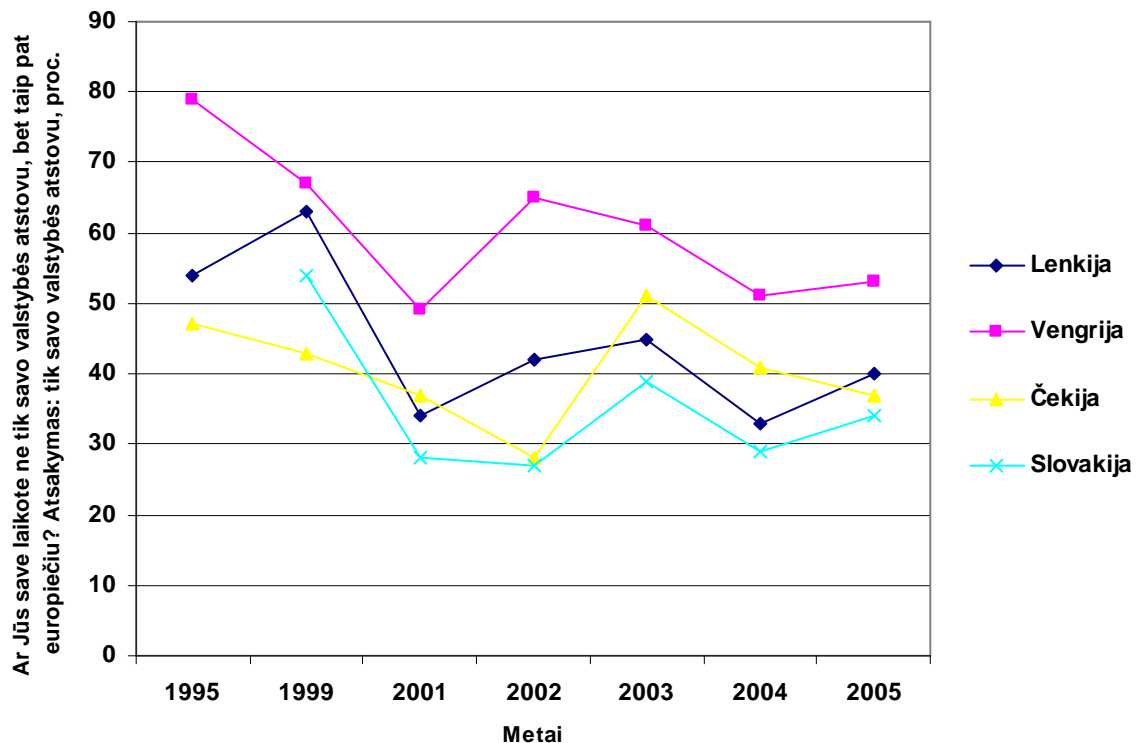

Šaltiniai: Antonia M. Ruiz Jimenez, et.al. “European and National Identities in EU’s Old and New Member States: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components, 2004 < <http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-011.htm>>; Rytų ir Vidurio Europos Eurobarometras 2001–2004; standartinis Eurobarometras 66–67.

Tačiau jau 2001 m., kai narystės ES galimybės nebekvestionuojamos, europinė tapatybė vėl atgyja ir šis „europinis entuziazmas“ tęsiasi bent keletą metų. Po 2004–2005 m. europinės tapatybės silpnėjimui (eventualiai, tautinės tapatybės stiprėjimui) įtaką daro jau ne tiek instituciniai, bet struktūriniai veiksniai. *Pirma*, pasiekus narystės ES tikslą, keičiasi visuomenių lūkesčiai (kultūriniam lygmenyje projektuojami jau kitokio pobūdžio lūkesčiai). *Antra*, integracija į ES paskatino tam tikras kultūrinės rezistencijos formas: siekiama išsiskirti iš kitų Europos tautų, išvengti europinės homogenizacijos, stiprinant savo tautines šaknis. Analogišką procesą sociologai pastebėjo komunistinio režimo metais: komunistinio bloko tautos taip pat buvo orientuotos į savo pranašumų išryškinimą, stengiantis įveikti nepilnavertiškumo

kompleksą. D. Pollacko teigimu, šių laikų visuomenės įsisavino būtent komunistiniu laikotarpiu „prisijaukintą“ (domestifikuotą) ir režimo įtvirtintą „kategoriško“ nacionalizmo formą⁹⁵.

2 grafikas. **Grynasis nacionalinis identitetas.**

Šaltiniai: Jimenez, “European and National Identities in EU’s Old and New Member States: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components, 2004; Rytų ir Vidurio Europos Eurobarometras 2001 – 2004; Eurobarometras 2002, Eurobarometras 66.

Nepaisant šių postkomunistinių visuomenių tapatybės formavimosi subtilumų, apklausos rodo, kad šiuo metu dauguma gyventojų vis dėlto linkę į kelių dimensijų tapatybės refleksiją: tų, kurie save laiko ir konkrečios tautos, ir visos Europos atstovais, yra šiek tiek daugiau nei grynų nacionalistų. Tiesa, europinės ir tautinės tapatybės suvokimas atskirose VRE regiono valstybėse skiriasi. Pavyzdžiui, Vengrijoje europinės tapatybės įsitvirtinimas ilgą laiką buvo tik fragmentiškas, tuo tarpu beveik visą transformacijos laikotarpį dominavo grynai tautinė tapatybė, o nacionalistų ir kosmopolitų skirties intensyvumas išliko didelis. Stipriam vengrų nacionalizmui didelę įtaką darė politinių partijų siekis eskaluoti tautiškumo klausimą, taip mobilizuojant

⁹⁵ Pollack, “European and national identity in post-communist societies: coincidence or contrast?”, 1.

vengrus, ne tik gyvenančius Vengrijoje, bet ir užsienio šalyse (pavyzdžiui, Slovakijoje)⁹⁶. Kiek silpnesnis, palyginus su kitomis valstybėmis, europinės tapatybės suvokimas fiksuojamas Čekijoje – šioje šalyje taip pat gajesnės tautinės tapatybės apraiškos. Lenkijoje europinės tapatybės formavimosi procesas – itin netolygus, iki 1999 m. svyruojantis, tačiau po 2001 m. europinės tapatybės suvokimas, atrodo, tampa neatsiejama lenko tapatybės konstravimo dalimi. Šalių kontekste išsiskiria reformų požiūriu „nuosaikioji“ Slovakija: nors iki 1999 m. visuomenėje dominavo grynoji tautinė tapatybė (tam įtakos turėjo ir V. Mečiaro kategoriška nacionalistinė retorika), tačiau jau nuo 2001 m. Slovakija, pagal europinės tapatybės įsisavinimo lygį, tampa pirmaujančia visame regione. Apklausos rodo, kad Slovakijoje tik trečdalis gyventojų linkę į pasaulį žiūrėti tik iš savo „varpinės“: atsižvelgiant į tai, kad identifikavimasis tik su savo tauta Slovakijoje tolydžio silpsta, galima numanyti, kad slovakų kultūra intensyviausiai transformuojasi į atvirą – kosmopolitišką kultūrą. Vertinant teoriškai, tokia išvalga skamba paradoksaliai, nes Slovakijoje didelė dalis gyventojų gyvena kaimiškose vietovėse ir linkę puoselėti tradiciškumą. Tačiau dualistinės tapatybės stiprėjimui prielaidų sudaro heterogeniška Slovakijos visuomenės struktūra: pavyzdžiui, vengrų mažuma save linkę matyti labiau kaip europiečius, o ne tik kaip Slovakijos šalies atstovus. Antra vertus, kaip pastebi D. Skobla, dėl menkos savarankiško valstybingumo patirties (Slovakija ilgus amžius gyvavo kvazi-federacinėse valstybėse, kurias dažniausiai valdydavo kitos tautos – vengrai, čekai), slovakų tapatybinėje sąmonėje teritorinis aspektas nėra sureikšminamas. Slovakai buvo įpratę savo kultūrinę, religinę tapatybę saugoti ir be politinio valstybingumo, todėl integracija į ES tapatybės prasme slovakams nėra esminis kultūrinis lūžis⁹⁷.

Slovakijos ir Vengrijos atvejai nepatvirtina prielaidos, kad dualistine tapatybe labiau pasižymi ekonomiškai stipresnės visuomenės. Nors Slovakijoje sistema buvo demokratizuota lėčiau nei Vengrijoje, europinės tapatybės suvokimo atotrūkis tarp šių šalių yra Vengrijos nenaudai. Reformų „pirmūnė“ Čekija taip pat stebėtinai atsilieka nuo Slovakijos. Galima numanyti, kad Čekijai ir Vengrijai europinė tapatybė siejasi su konkrečiu „europeizacijos“ turiniu: europinė tapatybė stiprėja, atliepdama į eurointegracijos rezultatus⁹⁸. Lenkijos europinė

⁹⁶ Juraj Buzalka, “Is rural populism on the decline? Continuities and Changes in Twentieth Century Central Europe – The case of Slovakia”. *SEI Working Paper No. 73*, 2004, 5.

⁹⁷ D. Skobla “Slovak national identity, slovophilia and Europe”, 2001, 182.
<<http://ideashistory.org.ru/pdfs/18Skobla.pdf>>. [Žiūrėta 2008 02 10].

⁹⁸ Čekijos ir Vengrijos atveju matyti, kad per pastaruosius kelerius metus europinės tapatybės tendencijos koreliavo su tuo, kaip gyventojai suvokia ES teikiama naudą. Visuomenės apklausos rodo, kad jei gyventojų, manančių, kad ES jų šaliai suteikė naudos, daugėja, tai visuomenėje stiprėja ir europinės tapatybės suvokimo lygis. Panašios tendencijos fiksuojamos Slovakijoje ir Lenkijoje, tačiau šis ryšys nėra toks akivaizdus: europinės tapatybės suvokimas šiose šalyse yra stabilus.

tapatybė – tai mesianistinės kultūros refleksija („grįžimas į Europą“, kurią lenkai dar XVII a. išvadavo nuo Osmanų imperijos). Tuo tarpu slovakų europinis entuziazmas gali būti siejamas su sparčiai pasiektais (ir, galbūt, netikėtais) euroatlantinės integracijos rezultatais, nors tokios sėkmės Vakarai ilgą laiką ir neprognozavo.

3.3. Religingumas vs. sekuliarumas

Kitas svarbus kultūrinės transformacijos indikatorius, parodantis jau ne geografinę, bet dvasinę žmogaus savęs suvokimo plotmę, yra identiteto kaita religiško vs. sekuliarumo ašyje. Nors mažai tikėtina, kad per trumpą demokratijos laikotarpį galėjo įvykti fundamentalių visuomenės religinio identiteto pokyčių, tačiau tam tikrų tendencijų išryškėjimas yra svarbus, siekiant išsiaiškinti, kiek vakarietiška demokratijos racionalizacija paveikė dvasinę visuomenės gyvenimo plotmę ir santykį su Bažnyčia⁹⁹. Skirčių analizės kontekste taip pat domina, kaip visuomenės religingumas yra projektuojamas į politinę erdvę ir kokias pasekmes individo santykiui su religija sukelia politinis religingumo vs. sekuliarumo skirties eskalavimas.

Visgi prieš tai vertėtų trumpai aptarti religingumo ir demokratijos santykį. Pernelyg neapdairu būtų teigti, kad religingose visuomenėse demokratijos įsitvirtinimo prielaidos yra menkesnės: Airijos, Japonijos pavyzdžiai rodo, kad ypač religingos visuomenės sugeba puoselėti egalitaristines demokratijos vertybes. Šiuo atveju religingumas gali reikšti ne tik paklusimą hierarchizuotai nevalstybinei struktūrai, bet ir tam tikrą pilietinį pliuralizmą, bendruomeniškumą, sukuriantį prielaidas pasitikėjimui tiek savimi, tiek ir kitais visuomenės nariais. Šiame kontekste galima paminėti ir filosofų argumentą, kad demokratijos propaguojamos vertybės – laisvė, žmogaus teisės – siejamos su krikščioniškomis šaknimis¹⁰⁰. Kita vertus, religijoje egzistuoja tam tikri tradiciniai elementai, kurie neatitinka demokratijos veikimo logikos. *Pirma*, Bažnyčia yra organizuota pagal griežtos hierarchijos principą, ir tikintieji labiau linkę hierarchizuotų (dažnai patriarchalinių) santykių modelį perkelti į asmeninį gyvenimą. *Antra*, Bažnyčios mokymai yra orientuoti į socialinį paklusimą, susitaikymą su „esama padėtimi“. Kita vertus, kaip rodo

⁹⁹ Remiantis klasikinėmis modernizacijos teorijomis, egzistuoja tiesioginis ryšys tarp modernizacijos procesų ir visuomenės vertybių sekuliarizacijos – įvairūs tyrimai rodo, kad valstybių raida pagal vakarietiškos demokratijos plėtros modelį skatina „racionalesnę“ religijos suvokimą ir sekuliarių idėjų visuomenėje įsitvirtinimą. Modernizacijos teoretikai sekuliarumo stiprėjimą sieja su didėjančiu visuomenės saugumo jausmu – kuo saugesnis individas, tuo mažiau jis linkęs savo gyvenimą projektuoti anapus tikrovės ribų.

¹⁰⁰ Kenneth Minogue, “How Did Liberal Democracy Emerge From a Christian Civilisation?”, 2002. <http://www.liberal-dt.org.tr/Ingilizce/articles/km_libdem.htm> [Žiūrėta 2007 0425].

Lenkijos atvejais, Bažnyčia gali tapti stipriu politiniu ginklu kovojant prieš sistemą, arba apskritai tapti apolitiškumo rupu. *Trečia*, Bažnyčia, išskeldama savo religinę dogmą virš kitų, neišvengiamai skatina tam tikrus netolerancijos elementus (vertybių, normų, elgesio, kitataučių, kitatikių atžvilgiu). *Ketvirta*, istorinė patirtis rodo, kad Bažnyčia gali veikti kaip stiprus etnis užtaisas, „išskeliantis“ savo tautą aukščiau kitų¹⁰¹. *Penkta*, bažnytinės normos „primeta“ savo valią jautriems socialiniams klausimams ir nureikšmina žmogaus teisių sistemos svarbą.

Visi šie religiniai elementai gali integruotis į demokratinę kultūrą ir neiškilti kaip sistemą griauantis veiksnys, jei Bažnyčia veiks tiktai pilietinėje, bet ne politinėje erdvėje, kuri atsakinga už strateginį politikos formulavimo ir įgyvendinimo lygmenį. Kitaip tariant, Bažnyčia turėtų funkcionuoti ne kaip alternatyvi valstybei struktūra, bet kaip dar vienas pilietinės visuomenės polius. Todėl šiame kontekste ypač svarbu, kaip visuomenė legitimuoja Bažnyčios įsitraukimą į politinius reikalus, bei kaip suvokia Bažnyčios ir valstybės santykį.

Religingumo požiūriu, visos keturios Vidurio Europos valstybės yra skirtingos, ir šiuos skirtumus lėmė ne tik konfesiniai, bet ir istoriniai, etniniai veiksniai. Tačiau religingumo tendencijos tiriamuose atvejuose pasikartoja: žlugus komunizmui, religingumas visuomenėse linkęs stiprėti (dėl sumažėjusio egzistencinio saugumo ir tapatybės krizės), o apsibratus su nauja sistema, tikėjimas Dievą susilpnėja, į visuomenių kultūrinę plotmę pradeda skverbtis sekuliarumo tendencijos¹⁰².

Tariant sekuliarumo vs. religingumo skirtį, išraiškingiausias yra Lenkijos pavyzdys. Tas faktas, kad daugiau nei 90 proc. lenkų priklauso Katalikų Bažnyčiai, o daugiau nei 80 proc. aktyviai praktikuoja šią religiją, sustiprina Bažnyčios vaidmenį ne tik pilietinėje, bet ir politinėje erdvėje. Istoriskai lenkų kultūroje Bažnyčia evoliucionavo kaip esminis lenkų tapatybės elementas: būtent Bažnyčia dar nuo XVII a. lenkų kovų prieš švedus įsitvirtino kaip mobilizacinis tautos veiksnys, skatinantis lenkų pasipriešinimą kitų tautų okupacijai. Šis Bažnyčios uždavinys ypač išryškėjo komunistinėje Lenkijoje – net ir toje sistemoje Bažnyčia tapo kone autonomiška politine jėga, kurios nepaisyti negalėjo nei opozicinis „Solidarumas“, nei komunistinis režimas. Paradoksalu, bet vienas iš komunistinių laikų palikimų – visuomenės suteiktas legitimumas Bažnyčiai įsitraukti į politinius reikalus (pagal tą pačią logiką, kaip Bažnyčiai buvo patikėta stiprinti „Solidarumo“ moralinę poziciją¹⁰³).

¹⁰¹ Alexander Agadjanian, “Revising Pandora’s Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric. *Europe-Asia Studies*, Vol. 53, No. 3, 2001, 478-480.

¹⁰² Sacred and Secular, “A religious revival in post-Communist Europe”, 2003, 3-4. <http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/ Acrobat/Sacred_and_Secular/Chapter%205.pdf> [Žiūrėta 2008 03 11].

¹⁰³ Komunistiniais laikais Solidarumo judėjimas įprasmino religiškumo ir pasipriešinimo sinergiją. Demokratizacijos metu ši sinergija „tiksi“ kaip dezintegracinis sistemos užtaisas.

Nereformuota, ortodoksinį tradiciškumą išsaugojusi Lenkijos katalikų Bažnyčia pagal savo įtaką politiniams šalies procesams neturi precedentų visame Vakarų pasaulyje. Nors demokratizacija turėtų didinti valstybės ir Bažnyčios atskirtį, Bažnyčios vaidmuo Lenkijoje tik stiprėja. Tokią tendenciją iliustruoja keli faktai. *Pirma*, 1991 m. Bažnyčia pasiekė, kad mokyklose būtų įvestas privalomas religinis mokymas. *Antra*, 1993 m. Lenkijos parlamentas pagal Bažnyčios norą priėmė įstatymą, kuriuo abortai pripažinti kriminaliniu nusikaltimu (su tam tikromis menkomis išimtimis). *Trečia*, Bažnyčiai „spaudžiant“, priimtas įstatymas dėl savotiškos žiniasklaidos cenzūros – pagal šį įstatymą žiniasklaida įsipareigoja skleisti informaciją, atsižvelgdama į „krikščioniškas vertybes“. *Ketvirta*, Bažnyčia išlieka itin aktyvi, kovodama prieš įvairias „socialines patologijas“ – gėjų ir lesbiečių teises, AIDS centrus.¹⁰⁴ Taigi Bažnyčia komunistinio režimo metu funkcionavusi kaip kovos prieš ateistinę sistemą simbolis, demokratijos metais tapo propagandiniu institutu, siekiančiu savaip pertvarkyti naują sistemą pagal didaktines religijos normas. Paradoksalu, bet lenkų visuomenė taip pat neturi aiškios pozicijos Bažnyčios klausimu: nors du trečdaliai lenkų ir sutinka, kad Bažnyčia daro per didelę įtaką politinėms institucijoms, tačiau didžioji visuomenės dalis neprieštaruoja religinės simbolikos naudojimui viešosiose vietose, remia religinį dėstymą mokyklose ir palankiai vertina dvasininkų pasisakymus politiniais klausimais žiniasklaidoje¹⁰⁵.

Prielaidas nevaržomai Bažnyčios politinei veiklai Lenkijoje sukuria itin aukštas religingumo lygis. Remiantis Pasaulio vertybių tyrimu (žr.6 lentelę), beveik visą transformacijos laikotarpį net 97 proc. gyventojų teigė tikėti Dievą. Galima numanyti, kad praktiškai iki Lenkijos narystės ES 2004 m. aukštas tikėjimo lygis buvo pastovus. Toks stiprus religingumas Lenkijoje gali būti siejamas tiek su tautinio-kultūrinio identiteto išsaugojimu, tiek ir su atsaku į sisteminės transformacijos šoką. Vertinant pagal kitus indikatorius, pavyzdžiui, tikėjimą į pomirtinį gyvenimą, matyti, kad religingumo apogėjų lenkų visuomenė pasiekė apie 2000–2003 m., kuomet buvo labiausiai nusivilta reformų rezultatais ir suabejota socialiniu saugumu¹⁰⁶. Visuomenės religingumo (kaip svarbaus tapatybės elemento) eskalavimas, skatinamas tiek pačių politinių partijų tiek ir Bažnyčios, sudarė palankias prielaidas į valdžią 2005 m. ateiti religinį fundamentalizmą propaguojančioms dešinioms politinėms jėgoms. Būtent politinė parama Bažnyčiai ir Bažnyčios išitraukimas į valstybės reikalus sukuria idealią terpę politinei

¹⁰⁴ Steven Stoltenberg, “Religious Identities in Postcommunist Central Europe: the Polish Case”, 136 – 137.

¹⁰⁵ Tadeusz Szawiel, „Religion and the Church in the New Democracy“. *Polish Sociological Review*, 2000 (4), 449-450.

¹⁰⁶ 2001 m. parlamento rinkimuose kairieji tiesiog sutriuškino prieš tai valdžiusią dešiniųjų bloką „Solidarumo rinkimų akcija“. Tas faktas, kad dešiniųjų blokas po rinkimų net nepateko į Seimą, rodo stiprų gyventojų nusivylimą dešiniųjų demokratizacijos programa.

netolerancijai: 1999 m. V. Karpovo atliktas tyrimas rodo, kad ne pati katalikų religija, kaip tokia, skatina individų netoleranciją, bet Bažnyčios ir politikos sąjunga. Kitaip tariant, jei Bažnyčiai sudarytos prielaidos daryti įtaką visuomenei per politines institucijas, labai tikėtina, kad visuomenėje stiprės netolerancijos apraiškos, ypač orientuotos į tam tikras grupes, pavyzdžiui, laisvamanius, kairiuosius¹⁰⁷.

Paradigminė Bažnyčios ir politikos sąjunga, vertinant visas Vidurio Europos valstybes, šiuo metu identifikuojama tik Lenkijoje: šioje šalyje partijos gana aiškiai išsidėstė pagal religingumo vs. sekuliarumo ašį (eskaluodami savo poziciją Bažnyčios, abortų, skyrybų, seksualinio švietimo klausimais), o laimėjusios partijos deklaratyviai demonstruoja savo atskirtį ar sąjungą su Bažnyčia¹⁰⁸. Toks partijų konkurencinis pagrindas atsiskleidžia ir visuomenėje. Nors tikėtina, kad kultūrinė modernizacija sustiprins sekuliarųjį frontą (kaip rodo Eurobarometro duomenys, jau 2005 m. tikėjimas Dievą smuko iki „rekordinio“ 80 proc. lygio), tačiau tokia religiškai aktyvi visuomenė, net ir esant pasipriešinimui, labiau linkusi į kraštutinumus, nes spontanišką veikimo logiką diktuoja religingumo implikuotas pasididžiavimas savo tauta.

Nepaisant pastarųjų metų „nuokrypių“ nuo bendrųjų tendencijų, religija lenkų visuomenei išlieka viena svarbiausių savęs suvokimo elementų. Kaip rodo Europos vertybių duomenys, lenkų religijoje implikuotas stiprus transcendentiško dėmuo – 1999 m. net 69 proc. apklaustųjų teigė maną, kad yra dangus, o 55 proc. – kad egzistuoja ir pragaras¹⁰⁹. Toks transcendentiško suvokimas skatina visuomenę projektuoti alternatyvias gyvenimo formas – kaip atsaką į „žemiškąją“ valstybinę sistemą. Keli suvokiamos tikrovės lygmenys, viena vertus, gali sustiprinti apolitiškumo dimensiją, kita vertus, paskatinti imtis kategoriškų, spontaniškų veiksmų – juk neišsipildžius vienos tikrovės lūkesčiams, visą laiką esti kita, todėl sprendimų kartais siekiama atkakliai, beatodairiškai, neieškant konsensuso. Šis aspektas ypač svarbus turint galvoje Lenkijos kultūrinę transformaciją – nors Lenkija instituciškai šiuo metu yra demokratinė valstybė, kai kurie kultūriniai elementai, tokie, kaip religinis fundamentalizmas, gali išbalansuoti visuomenę. Religiškumo ir sekuliarumo skirtis Lenkijoje linkusi intensyvėti ypač pastaruosiu metu, kuomet visuomenėje daugėja sekuliaras vertybes išpažįstančių piliečių (dar prieš dešimtmetį ši skirtis nebuvo tokia intensyvi dėl absoliučios daugumos praktikuojančių katalikų). Tikėtina, kad skirties intensyvumo lygis priklausys nuo to, kaip ją pavyks sukontroliuoti

¹⁰⁷ Vyacheslav Karpov, “Religiosity and Political Tolerance in Poland”. *Sociology of Religion*, 1999, 1 – 13.

¹⁰⁸ Paul Lewis, Frances Millard, “Development in post-communist Poland”. Kn. Geoffrey Pridham, Attila Agh, *Prospects of Democratic Consolidation in East-Central Europe*. Manchester: Manchester University Press, 2001, 187 – 188.

¹⁰⁹ *Europa ir Mes*. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Gervelė, 2001, 130.

politinėms institucijoms, ir kokios pozicijos religingumo vs. sekuliarumo ašyje laikysis politinis elitas.

6 lentelė. **Religingumo lygis Lenkijoje**

Metai	1990 m.	1995 m.	1999 m.	2000 m.	2005 m.
Ar tikite, kad yra:					
Dievas	N. d.	97	96	97	80
Pomirtinis gyvenimas	73	N. d.	69	80	N. d.

Šaltiniai: Pasaulio vertybių tyrimas 1990–2000; Europos vertybių tyrimas 1999; Eurobarometer „Social Values, Science and Technology“, 2005.

Pagal religingumą Lenkijai giminiška yra Slovakija, kurioje katalikai sudaro beveik 70 proc., evangelikai – net 7 procentus. Šioje šalyje katalikybė taip pat giliai įsismelkusi į tautinę tapatybę (Bažnyčia Slovakams reiškia skirtį nuo kitų – ypač nuo vengrų ir čekų)¹¹⁰. Visgi Slovakijoje, priešingai nei Lenkijoje, Bažnyčia nei komunistiniu, nei demokratizacijos metais, nebuvo taip giliai įtraukta į politinius procesus. Santykinis Bažnyčios ir valstybės atskyrimas leido politiniam elitui kontroliuoti destruktinius religijos elementus visuomenėje, todėl nebuvo prielaidų susidaryti intensyviai religingumo vs. sekuliarumo skirčiai. Tiesa, nuo 1998 m. valdančiajai koalicijai priklausė konservatyvi katalikų krikščionių partija, kurios politiniame žodyne religija tapo esmine sąvoka¹¹¹. Kaip rodo Pasaulio vertybių tyrimas, per visą transformacijos laikotarpį slovakų tikėjimas Dievą vis stiprėjo, taip pat žymiai stiprėjo tikėjimas pomirtiniu gyvenimu (7 lentelė). Jei spręsimė pagal 1990 m. duomenis, komunistiniu laikotarpiu slovakų religingumas nebuvo toks aukštas, ir šoktelėjo politinių/ekonominių pokyčių kontekste. Kaip ir Lenkijos atveju., Slovakijai įstojus į ES, pastebimas tikėjimo Dievą nuosmukis.

7 lentelė. **Religingumo lygis Slovakijoje**

Metai	1990 m.	1995 m.	2000 m.	2005 m.
Ar tikite, kad yra:				
Dievas	73	82	83	61
Pomirtinis gyvenimas	51	61	68	N. d.

Šaltiniai: Pasaulio vertybių tyrimas 1990–2000; Eurobarometer „Social Values, Science and Technology“, 2005.

Vengrijos modelis pagal santykinę konfesijų pliuralizmą labiausiai primena vakarietiškos demokratijos modelį – šalyje katalikais save laiko 55 proc. gyventojų, protestantais – 20

¹¹⁰ Buzalka, 26-27.

¹¹¹ Ten pat, 7.

procentų (iš jų net 16 procentų sudaro kalvinistai), o jokios religijos neišpažįsta 15 proc. gyventojų. Toks konfesinis pliuralizmas, priešingai nei Lenkijoje, nesudaro prielaidų intensyvioms sekuliarumo vs. religiškumo skirtims formotis, nes religija nėra taip stipriai išreikšta tapatybės dalis. Tam įtakos turėjo ir neigiamas istorinis krūvis – skirtingai nei Lenkijoje ar Čekijoje, Vengrijos katalikų bažnyčia nesipriešino komunistinei sistemai, bet kolaboravo su ja, todėl, per visą komunistinį laikotarpį ir po jo žlugimo, praktikuojančių katalikų žymiai sumažėjo¹¹², o kova prieš nelegalią valdžią asocijavosi ne su Bažnyčia, bet su sekuliariais pilietiniais judėjimais. Politiniu lygmeniu, religinis partijų identitetas yra labiau difuzinis, o ne sukonzentruotas kaip Lenkijoje: vienos partijos (Vengrijos valstiečių, konservatyvių dešiniųjų) yra katalikiškos pakraipos, tuo tarpu liberalai (pavyzdžiui, smulkiųjų pramonininkų partija) išpažįsta protestantišką religiją. Tokia difuzija minimizuoja religingumo veiksnį politiniuose debatuose, o prioritetas teikiamas ekonominiu pagrindu susiklosčiusiems skirtims¹¹³.

Sekuliarių vertybių įsitvirtinimą Vengrijoje rodo tai, kad tikėjimas Dievą per penkiolika demokratijos metų tolydžio silpnėjo – šiuo metu tik mažuma gyventojų (44 proc.) teigia tikį Dievą (žr. 8 lentelę). Tikinčiųjų pomirtiniu gyvenimu Vengrijoje taip pat mažiau nei kitose regiono šalyse – tačiau tokių dalis visuomenėje, nors ir nežymiai, bet didėja. Taip pat daugėja žmonių, tikinčių ne konkrečia dvasine išraiška – Dievu, bet abstrakčiomis ar individualizuotomis dvasinėmis formomis.¹¹⁴

8 lentelė. **Religingumo lygis Vengrijoje**

Metai	1990 m.	1995 m.	2000 m.	2005 m.
Ar tikite, kad yra:				
Dievas	55	66	68	44
Pomirtinis gyvenimas	26	39	33	N. d.

Šaltiniai: Pasaulio vertybių tyrimas 1990–2000; Eurobarometer „Social Values, Science and Technology“, 2005

Iš visų tiriamų valstybių Čekija labiausiai atitiktų racionalizuotos visuomenės atvejį ir artėjimą sekuliaros vakarietiškos demokratijos link. Čekijos visuomenė pasižymi vienu mažiausiu religingumu ne tik tiriamame regione, bet ir visoje Europoje (žr. 9 lentelę). 2001 m.

¹¹² „A religious revival in post-Communist Europe?“, 6.

¹¹³ Geoffrey Evans, „Social and ideological cleavage formation in post-communist Hungary“. *Europe-Asia Studies*, Nov. 1995, 7.

¹¹⁴ Eurobarometer, 2005. <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf>

surašymo duomenimis, net 59 proc. gyventojų laiko save netikinčiais.¹¹⁵ Čekų indiferentiškumas religijos atžvilgiu atsiskleidžia 1990–2000 m. Pasaulio vertybių tyrime: tyrimas rodo, kad čekų tikėjimas yra labiau fragmentiškas, nes nei religija, nei Dievas čekų gyvenime nėra labai svarbus¹¹⁶. Tiesa, žlugus komunistinei sistemai čekų religingumas buvo sustiprėjęs, tačiau, kaip rodo 2005 m. Eurobarometro duomenys, 2005 m. tikėjimas Dievą rekordiškai smuko net iki 19 procentų. Remiantis apklausomis, tradicinio tikėjimo spragas pradeda užpildyti naujos tikėjimo formos – pavyzdžiui, net 50 proc. teigia tikį tam tikrą dvasinę abstrakciją¹¹⁷. Čekijos atveju kiek stebėtina tai, kad nors demokratizacijos procese mažėja tiesioginis tikėjimas Dievą, tačiau stiprėja visuomenės dvasinės aliuizijos į „aną pasaulį“ – pomirtinį gyvenimą. Tokia tendencija vėlgi patvirtintų įvairėjantį čekų religinį identitetą (pavyzdžiui, stiprėja rytietišku konfesijų apraiškos, tikėjimas reinkarnacija ir kt.). Taigi Čekijos atveju, kaip ir Vengrijoje, religija nėra esminė etninio identiteto dalis – čia etninį identitetą labiau užpildo ne religiniai, o pilietiniai elementai. Tokia demokratijai palanki konfigūracija sumažina galimybes politiniam elitui manipuliuoti religijos klausimu (anaipol, politiniu lygiu Čekijoje labiau pabrėžiamos sekuliaros-liberalios vertybės)¹¹⁸.

9 lentelė. **Religingumo lygis Čekijoje**

Metai	1990 m.	1995 m.	2000 m.	2005 m.
Ar tikite, kad yra:				
Dievas	35	42	39	19
Pomirtinis gyvenimas	22	32	36	N. d.

Šaltiniai: Pasaulio vertybių tyrimas 1990–2000; Eurobarometer „Social Values, Science and Technology“, 2005.

Apibendrinant, geografiškai artimos Vidurio Europos šalių visuomenės labai skirtingai save identifikuoja religingumo vs. sekuliarumo skalėje. Lenkijoje, kiek mažiau Slovakijoje, katalikų religija tapo beveik pagrindine tapatybės dalimi, todėl tikinčiųjų ir praktikuojančiųjų katalikybę šiose šalyse yra absoliuti dauguma. Tačiau etninio ir religinio identiteto sinergija sudaro palankią terpę politiniam elitui manipuliuoti religiniais klausimais, taip didinant įtampą tarp tikinčiųjų ir sekuliarių pažiūrų piliečių. Nors pastaruoju metu praktikuojančių katalikų skaičius Slovakijoje ir Lenkijoje šiek tiek sumažėjo, visuomenės religiškumas išlieka aukštas, o religija vertinama kaip tam tikra alternatyva traumuojančiai tikrovei ar kompensacija už

¹¹⁵ Katalikų šalyje – 27 proc., protestantų – 2,5 procento. Šaltinis: Čekijos statistikos biuro duomenys, <http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/o/4110-03--obyvatelstvo_hlasici_se_k_jednotlivym_cirkvim_a_nabozenskym_spolecnostem>

¹¹⁶ Remiantis Pasaulio vertybių tyrimu (2000 m.), Dievas svarbus tik 20 proc. čekų.

¹¹⁷ Eurobarometer, 2005. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf

¹¹⁸ Kitchelt, 226.

transformacijos sukeltus praradimus. Religinumo požiūriu, Čekijos ir Vengrijos visuomenės gravituoja sekuliaraus vakarietiško modelio link: šiose šalyse dėl istorinės patirties tautinė tapatybė labiau siejama ne su religinėmis normomis, bet su sekuliariomis pilietinėmis vertybėmis. Vertinant visas keturias šalis, nors ir fiksuojamos religiškumo silpnėjimo tendencijos, religinis identitetas, palyginus su kitomis identiteto formomis, per demokratizacijos laikotarpį išlieka pakankamai stabilus. Tačiau dėl etninio Bažnyčios „užtaiso“ Lenkijoje ir Slovakijoje religinio identiteto transformacija linkusi būti labiau neprognozuojama nei Čekijoje ir Vengrijoje. Vertinant religijos, kaip rizikos veiksnių, labiausiai neramina Lenkijos situacija – dėl Bažnyčios ir politinio elito sąjungos, tikėtina, kad Lenkijoje labiau nei Slovakijoje religija gali transformuotis į sistemos dezintegracijos katalizatorių. Tai, kaip pavyks sukontroliuoti religijos veiksnių, didžiaja dalimi priklausys nuo politinių institucijų valios.

3.4. Komunizmas vs. antikomunizmas

Postkomunistinių visuomenių kultūros transformacijoje kitas svarbus dėmuo, apeliuojantis į savęs suvokimą santykyje su praeitimi ir dabartimi, yra komunizmo vs. antikomunizmo skirtis. Ši skirtis buvo aktualizuota dar komunistinio režimo metu, ypač jam žlungant, o suintensyvėjo pirmaisiais demokratizacijos metais, kai šalys sprendė strateginio politinio pasirinkimo klausimą. Transformacija neišvengiamai padalijo visuomenę į laimėtojus ir pralaimėtojus, todėl didėjančią ar silpnėjančią nostalgiją komunizmui vėlgi galima sieti su demokratizacijos reformų rezultatais.

Plačiaja prasme, komunizmo vs. antikomunizmo skirties intensyvumas rodo, ar visuomenė remia demokratiją kaip antikomunistinę politinės sistemos formą. Absoliučios daugumos parama demokratijai reikštų, kad demokratija šalyje funkcionuoja legitimiai ir yra konsoliduota, nes pripažinta kaip „vienintelis žaidimas mieste“.

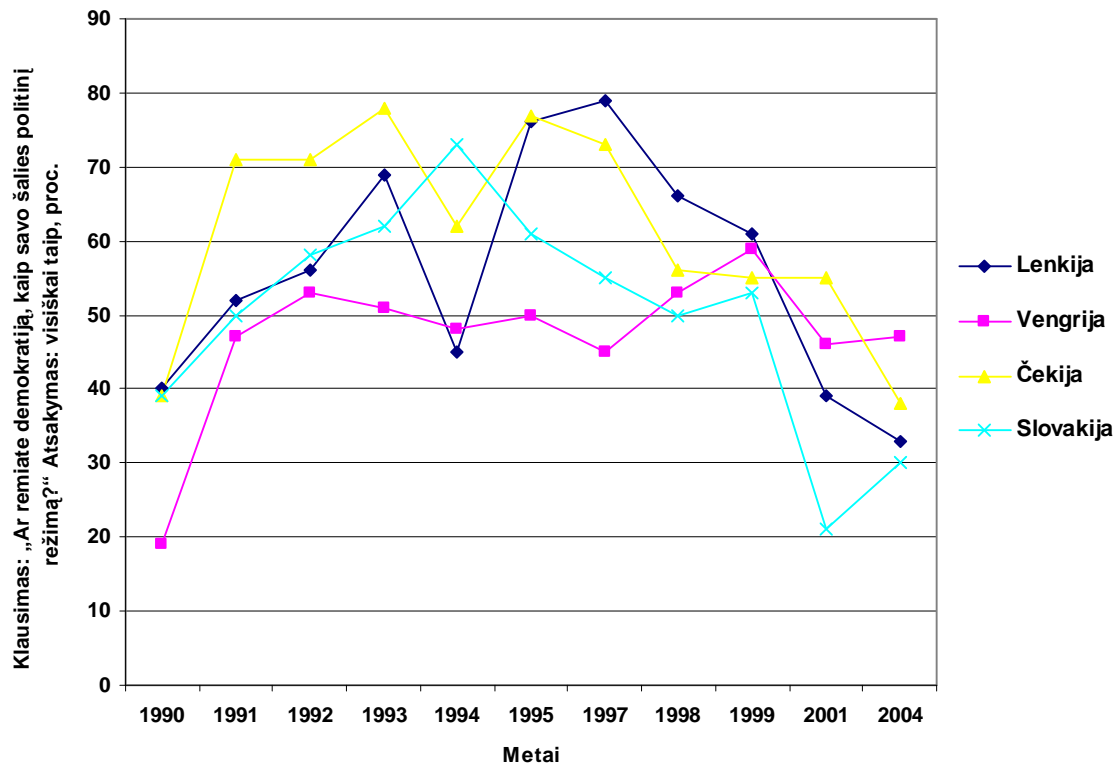
Kalbant apie paramą režimui, svarbu trumpai aptarti paramos tyrimo specifiką. Teorinėje literatūroje egzistuoja keletas režimo paramos sampratų, tačiau šiame darbe priimtina klasikinė Almondo ir Verbos samprata, pagal kurią politinė parama pasireiškia kaip „sąlytis su sistema“ (angl. *system affect*): t.y. generalizuotas politinės sistemos vertinimas. Generalizuotas vertinimas reiškia, kad individai vertina režimą ne dabartinės valdžios politikos, bet apskritai sistemos, kaip

institucijų, normų, vertybių visumos, atžvilgiu. Taigi pagal šį konceptą, legitimus yra tas režimas, kuris susilaukia generalizuotos (difuzinės), o ne tik specifinės paramos¹¹⁹.

Kaip rodo įvairių apklausų, vykdytų 1990–2004 m. Vidurio Europos šalyse, duomenys demokratijos paramos tendencijos yra nepastovios ir, lyginant su kitomis Vakarų valstybėmis, silpnos (žr. 3 grafiką). Galima teigti, kad demokratijos paramos kreivė tiksliai atkartoja radikalių reformų sukeltą šoką: šalyse pradėjus įgyvendinti radikalesnes reformas, parama dabartiniam režimui žymiai smukteldavo. Čekijoje parama demokratijai silpniausia buvo pačiais pirmaisiais demokratizacijos metais, kuomet šalis ėmėsi aktyvių ekonominių pertvarkymų, taip pat parama sumažėjo apie 1998 m., smukus ekonomiam augimui (žr. 1 priedą). Lenkijoje tokia pati tendencija pasikartojė 1990–1994 m., Vengrijoje žemas paramos lygis fiksuojamas ilgą laikotarpį – net iki 1998 m (nuo 2001 m. parama demokratijai vėl smunka). Paradoksalu, bet Slovakijos visuomenė nuo 1992 m., priešingai nei kitos šalys, pasižymėjo santykinai aukštu paramos demokratijai lygiu, tačiau parama pradeda silpnėti apie 1997 m. kartu su stipresne reformų banga. Nuo 2001 m. visose Vidurio Europos šalyse fiksuojamas kritinis paramos demokratijai nuosmukis – galima numanyti, kad šiuo laikotarpiu VRE šalys buvo priverstos „susiimti“ adaptuojantis prie ES *acquis communitare*, ir santykinė ekonominė recesija paskatino nusivylimą demokratija.

¹¹⁹ Diamond, 13.

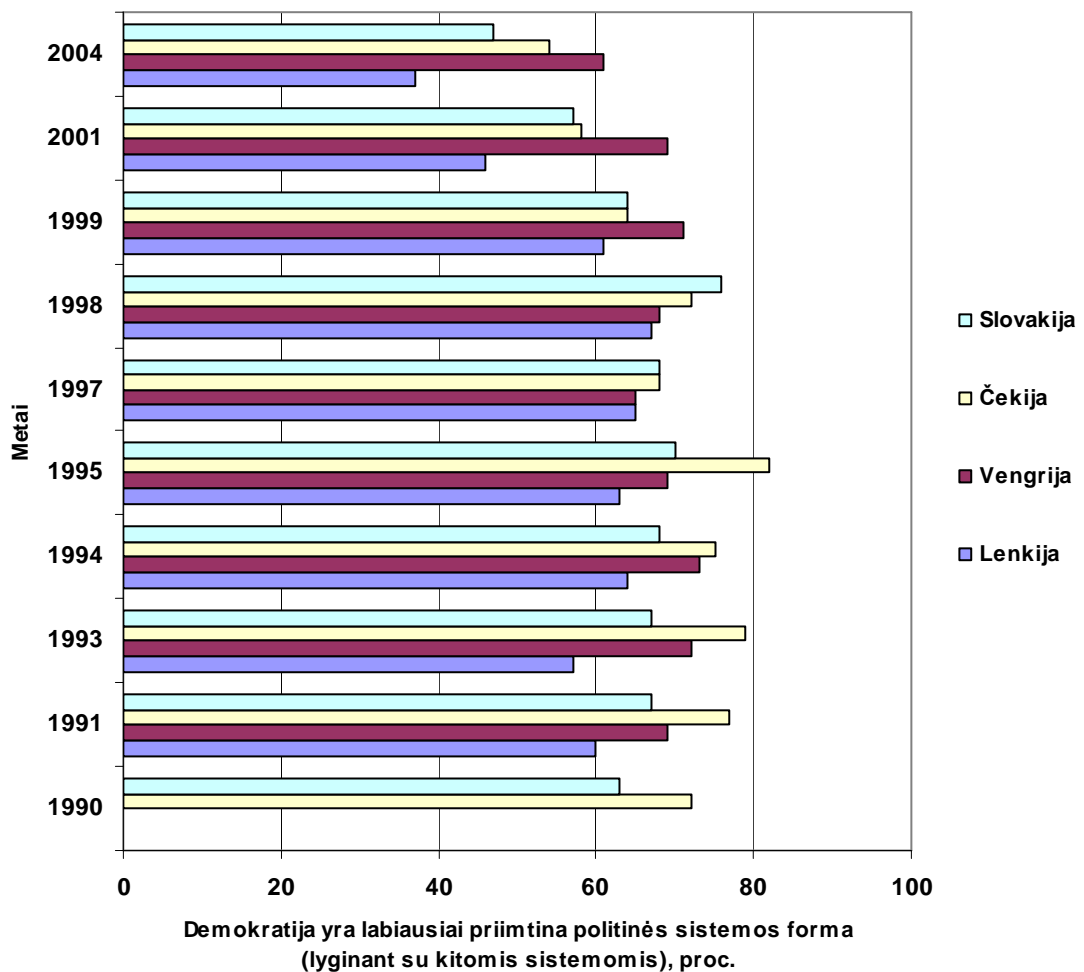
3 grafikas. Parama demokratiniam režimui

Šaltiniai: Peter A. Ulram, Fritz Plasser, „Political Culture in East-Central and Eastern Europe: Empirical Findings 1990 – 2001“. Kn. D. Pollack, et al (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 41; L. Diamond, „How People View Democracy: Findings from Public Opinion Surveys in Four Regions“, 2001. <<http://democracy.stanford.edu/Seminar/Diamond2001.htm>> [Žiūrėta 2008 02 21]; Jonas Linde, „Coping with Change in Thirteen Post-Communist countries“, Upsala University, 2007 <http://www.east.uu.se/docs_publicationer/AR110JL.pdf> [Žiūrėta 2008 02 25]

Atsižvelgiant į pakankamai žemą paramos demokratijai lygį, darytina prielaida, kad užduodamas klausimas ne visai tiksliai atskleidžia paramos režimui esmę. Tiksliausiai generalizuotos paramos lygį atskleistų apklausa, kurios pagrindinis klausimas – „ar demokratija, kaip politinis režimas, yra labiausiai priimtina, palyginus su kitomis režimo formomis“. Šiuo atveju netiktų kitas dažnai apklausose naudojamas klausimas: „ar Jūs esate patenkinti tuo, kaip demokratija veikia Jūsų šalyje“ – šis klausimas respondentams asocijuojasi su dabartinės valdžios veikla.

4 grafikas. Generalizuota parama demokratijai

Šaltiniai: Peter A. Ulram, Fritz Plasser, „Political Culture in East-Central and Eastern Europe: Empirical Findings 1990 – 2001“. Kn. D. Pollack, et al (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 43; Jonas Linde, „Coping with Change in Thirteen Post-Communist countries“, Upsala University, 2007 <http://www.east.uu.se/docs_publicationer/AR110JL.pdf> [Žiūrėta 2008 02 25]

Gilesnis paramos demokratijai tyrimas (žr. 4 grafiką) atskleidžia panašias tendencijas kaip ir ankstesnis tyrimas: tačiau šiuo atveju parama demokratijai, kaip principiniam režimui, yra stipresnė ir šiek tiek stabilesnė. Vėlgi Lenkijoje nuo 1999 m. fiksuojamas stiprus paramos demokratijai smukimas, Slovakijoje demokratijos paramos erozija prasideda taip pat nuo 1999 m. Taigi šiuo metu demokratija yra priimtinesnė už kitas valdymo formas didžiajai daliai visuomenės tik Čekijoje ir Vengrijoje. Tokios tendencijos ir pakankamai žemas demokratijos legitimumo lygis tiek vienu, tiek kitu tyrimo atveju atskleidžia, kad VRE šalyse parama

demokratijai iš esmės priklauso nuo reformų sėkmės, arba, kitaip tariant, nuo „apčiuopiamų“ socioekonominių rezultatų, kurie lemia demokratijos postkomunistinėse šalyse legitimumą¹²⁰.

Vis dėlto, komunizmo vs. antikomunizmo skirtis aprėpia daugiau nei paramos demokratijai klausimą. Šiame kontekste svarbus pačios komunistinės praeities santykių su naująja sistema vertinimas. Tiesiogiai komunistinės praeities vertinimą galima identifikuoti remiantis gyventojų apklausomis (žr. 5 grafiką). Tačiau šiuo atveju svarbu pabrėžti tam tikrą viešosios nuomonės paradoksą: kaip rodo apklausų duomenys, parama demokratijai ir nostalgija komunizmui kai kuriose visuomenėse „persidengia“, t. y. didžioji dalis visuomenės gali remti demokratiją (kaip režimą), tačiau kartu jausti palankumą ir komunizmui, kaip praeičiai. Todėl šiame tyrime daroma išlyga, kad dalis žmonių, nors ir palankiai vertina komunistinę praeitį, šiuo metu iš principo remia demokratiją.

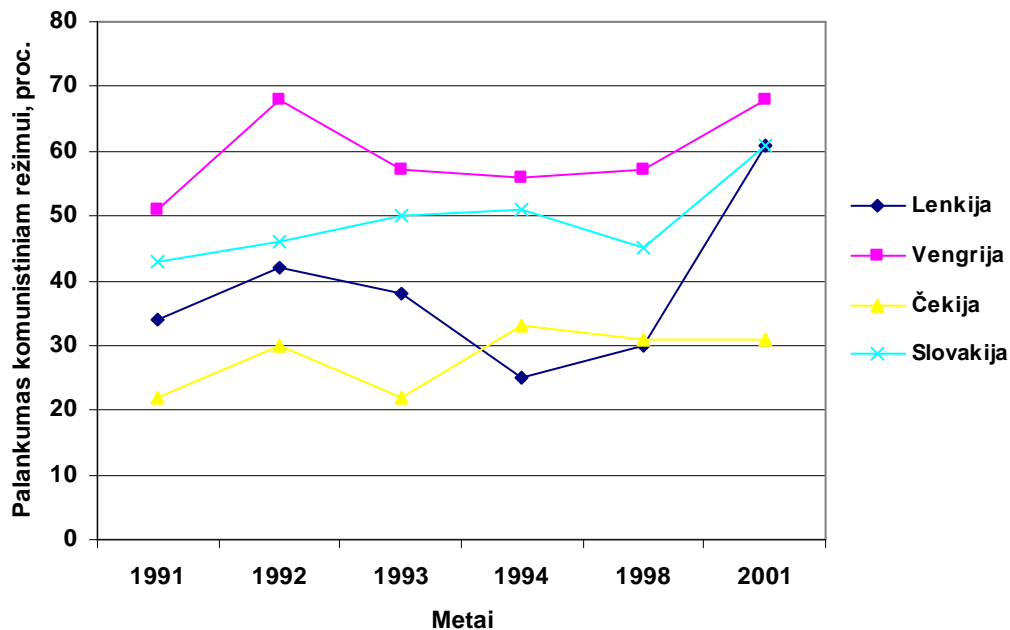
Netiesiogiai bent jau iki 1997–1998 m. parama komunistiniam režimui atsiskleidė elektorato preferencijose: komunizmo vs. antikomunizmo skirtis simboliškai transformavosi į dešiniųjų vs. kairiųjų skirtį (antikomunistų vs. ekskomunistų skirtį)¹²¹. Kairiųjų partijoms visose valstybėse iškilti prielaidas sudarė nesaugumo jausmas, nes ekskomunistai traukė rinkėjus dėl „pažįstamų veidų“, familiaraus stiliaus ir žadamo stabilumo¹²². Taigi ekskomunistų išrinkimas daugeliui gyventojų reiškė tęstinumą (sąsajas su senuoju režimu) ir įsitikinimą saugumu.

¹²⁰ Jan Čulik, *Anti-Communism and Emotional Substitutes*. *Central Europe Review*, Vol. 2, No. 40, 2000. <<http://www.ce-review.org/00/40/culik40.html>> [Žiūrėta 2008 04 15]

¹²¹ Tiesa, su išimtimis, nes Čekijoje kairieji labiau siejami ne su ekskomunistais, o su tradicine socialdemokratų partija, kurios šaknys siekė dar tarpukario metus.

¹²² György G. Markus, “Party politics, party system and the dynamics of political cleavages in Hungary”. Budapest, 1998. <<http://www.nato.int/acad/fellow/96-98/markus.pdf>> [Žiūrėta 2008 03 21]

5 grafikas. Palankumas komunistiniam režimui.

Šaltiniai: R. Rose, W. Mishler, „Mass Reaction to Regime Change in Eastern Europe: Polarization or Leaders and Laggards?“, *British Journal of Political Science*, Vol. 24, No. 2, Apr., 1994, 169; Richard Rose, „Advancing Into Europe? The Contrasting Goals of Post-Communist Countries“: *Nations in Transit*. <<http://unpan1.un.org/intrdoc/groups/public/documents/nispacee/unpan008013.pdf>> [Žiūrėta 2008 03 01]; G. Ekiert, S.E. Hanson (sud.), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 94.

Lenkijoje politiniu lygmeniu komunizmo vs. antikomunizmo skirtis yra pati intensyviausia, nes stipriausios šalies partijos yra arba radikaliai antikomunistinės, arba ekskomunistinės¹²³. Skirties įtampą atskleidžia dažna valdančiųjų partijų kaita, kurią ženklina arši konkurencija dėl posto, eskaluojant „nemoralios komunistinės praeities“ tematiką. Apskritai komunizmo vs. antikomunizmo skirties eskalavimas demokratizacijos metais tapo kone pagrindiniu dešiniųjų jėgų rinkimų kampanijos ginklu: politiniame diskurse kairieji visuomet buvo siejami su komunistine praeitimi, todėl ši skirtis tapo ir visuomenės politinės sąmonės elementu. Lenkijai pradėjus demokratines reformas, visuotinis entuziazmas tiesiog nubloškė reformuotą komunistų (kairiųjų partiją) rinkimuose, kuriuos didele persvara laimėjo Solidarumo įpėdiniai. 1993 m. švytuoklė jau atsigręžė į kitą pusę – buvo leista sugrįžti ekskomunistams (tačiau šis grįžimas nereiškė demokratijos pabaigos). Per 1997 m. rinkimus Seimo dauguma vėl atiteko antikomunistams dešiniams, o 2001 m. vėl sugrįžo Demokratinis kairiųjų aljansas. Po ketverių metų švytuoklė sukasi į kitą pusę, o kairiosios jėgos užleidžia savo poziciją

¹²³ Kitschelt, 231.

kraštutiniams dešiniesiems – Teisės ir Teisingumo partijai, apeliuojančiai į antikomunizmą, kaip legitimumo šaltinį. Tokia penkiolika metų trukusi intensyvi (ir pakankamai tolygi) konkurencija rodo reikšmingą visuomenės pasiskirstymą komunizmo vs. antikomunizmo skalėje¹²⁴. Tačiau kartu tokia konkurencija paskatino politinį elitą nukreipti savo energiją ne tiek į politinių reformų įgyvendinimą, kiek į skirties eskalavimą, siekiant išsaugoti savo elektoratą.

Ideologizuotas politinio elito konkurencinis pagrindas atsispindi ir visuomenės lygmeniu. Kaip rodo dažna politinių jėgų kaita ir aukštas elektorato „lakumas“, pati visuomenė nėra suformavusi aiškių politinių interesų, ir dažniau linkusi rinktis pagal emocionalias, dažnai fragmentiškas pažiūras. Per visą transformacijos laikotarpį lenkų parama komunistiniam režimui yra nepastoviausia ir svyruoja nuo 25 iki 60 procentų. Komunistinio režimo nostalgija ypač išaugo 2001 m., kuomet institucinė šalies transformacija jau buvo įgyvendinta (tai gali būti siejama su dešiniųjų valdymo nesėkmėmis). Santykio su komunistine praeitimi nenuoseklumas fiksuojamas ir lenkų apklausose dėl Liustracijos įstatymo. Pavyzdžiui, 1994 m. už dekomunizaciją pasisakė 57 proc. lenkų, 1997 m. – jau 76 proc., tuo tarpu 1999 m. griežto Liustracijos proceso rėmėjų sumažėjo iki 52 procentų¹²⁵. Kita vertus, pagal nostalgiją komunizmui visą transformacijos laikotarpį Lenkija nebuvo regiono lyderė – ją gerokai lenkė Vengrija ir Slovakija.

Slovakijoje komunizmo vs. antikomunizmo skirties raida susiklostė šiek tiek kitokia linkme nei kaimyninėse Vidurio Europos valstybėse. 1994–1998 m. vadovaujant prokomunistinei V. Mečiaro vyriausybei, komunizmo vs. antikomunizmo skirtis politiniame lygmenyje praktiškai nebuvo eskaluojama. Skirties nuslopinimą lėmė ir tai, kad net 99 iš 150 deputatų tuometiniame parlamente anksčiau priklausė Komunistų partijai – pagal komunistinio režimo kadru įkorporavimą į naująjį elitą Slovakija pirmavo visame Vidurio Europos regione¹²⁶. Tai, kad iki 1998 m. politiniame lygmenyje komunizmo vs. antikomunizmo skirtis nebuvo dominuojanti, rodo tas faktas, kad 1996 m. antikomunistai krikščionys demokratai kartu su prokomunistine V. Mečiaro partija priėmė įstatymą, smerkiantį komunistinę sistemą kaip nemoralią¹²⁷. Tačiau visuomenės lygmenyje ryškėjo kitokios tendencijos: nuo 1992 iki 1998 m. daugiau nei pusė slovakų teigiamai vertino komunistinį režimą. Po 1998 m. politinių pokyčių,

¹²⁴ Kiek stabilesnė kaita užfiksuota prezidento institucijos atžvilgiu: ši institucija nuo 1995 m. tapo pavaldi ekskomunistinėms jėgoms, o per 2000 m. rinkimus postą taip pat išlaikė kairysis A. Kwasniewskis (tais metais L. Wałęsa patyrė fiasko). Tačiau rinkimų kampanijos metu ypač dešiniųjų kandidatai į prezidento postą nesidrovėjo apeliuoti į antikomunizmą kaip politinio legitimumo šaltinį.

¹²⁵ Williams, “Explaining Lustration in Eastern Europe”, 15.

¹²⁶ Sona Szomolányi, “Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Democracy”, 158. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/S_Szomolanyi.pdf> [Žiūrėta 2008 04 15].

¹²⁷ Ten pat, 159.

politinis elitai legitimavo komunizmo *vs.* antikomunizmo skirtį kaip legitimumo šaltinį. Tais pačiais metais remiančiųjų komunizmą sumažėjo. Taigi Slovakijoje, kaip ir Lenkijoje, identifikuojama politinio ir visuomenės lygmens koreliacija komunizmo klausimu: skirtingas eskalavimas politiniu lygmeniu sumažino komunizmo šalininkų visuomenėje. Tačiau kaip ir Lenkijoje, slovakų nostalgija komunizmui ypač išaugo 2001 m. – tai vėlgi sietina su spartesnėmis ekonominėmis reformomis, kurias paskatino eurointegracijos procesas.

Demokratizacijos laikotarpiu **Vengrijos** politinėje sistemoje taip pat aiškiai suveikė ekskomunizmo *vs.* antikomunizmo švytuoklė: nuo 1990 iki 1994 m. parlamento dauguma priklausė dešinioms antikomunistinėms jėgoms, 1994 m. jas gana didele persvara išstūmė ekskomunistinė Vengrijos socialistų partija. Jau 1998 m. vėl buvo suformuota valdančioji Fidesz dešiniųjų koalicija, kuri išlaikė savo pozicijas ir 2001 m. Tačiau nepaisant kairiųjų ir dešiniųjų konkurencijos, politiniame lygmenyje komunizmo *vs.* antikomunizmo skirtingas eskalavimas nebuvo toks intensyvus kaip Lenkijoje: viena vertus, patys dešinieji vengė apeliuoti į antikomunistinį legitimumą, antra vertus, kairieji (ekskomunistai) vengrams asocijavosi su anksti pradėtomis reformomis, todėl ši partija ir jos įpėdiniai nebuvo taip diskredituoti kaip Čekijoje¹²⁸. Todėl Vengrijoje pirmaisiais transformacijos metais nebuvo priimtas griežtas Liustracijos įstatymas, o procesas sugriežtintas žymiai vėliau – tik 1998 metais.

Tačiau politikų vengimas apeliuoti į komunizmo *vs.* antikomunizmo skirtį turėjo priešingos įtakos visuomenei: per visą transformacijos laikotarpį vengrų palankumas komunistiniam režimui buvo pats aukščiausias iš visų regiono šalių. Dar daugiau, komunizmą Vengrijoje palankiai linkę vertinti didžioji dalis šalies gyventojų, o parama komunizmui ne mažėjo, o išliko stabili, ir net šiek tiek didėjanti (būtent Vengrijos atveju atsiskleidžia paramos demokratijai ir palankumo komunistiniam režimui „persidengimas“). Panašios tendencijos atsiskleidžia ir visuomenės apklausose dėl dekomunizacijos: 1992 m. griežtą Liustraciją ir komunistų išstūmimą iš elito rėmė 53 proc. gyventojų, 1995 m. – 50 proc., 2002 m. – už griežtą Liustraciją pasisakė mažiau nei pusė gyventojų (47 proc.)¹²⁹.

Tokias tendencijas teorinėje literatūroje bandoma sieti su vengrų pragmatiškumu: senojo režimo metu kai kuriose ekonominėse srityse buvo pasiektas augimas, tuo tarpu ekonominis nestabilumas sustiprino pozityvius gyventojų prisiminimus apie komunizmą¹³⁰. Tiesa, pastaruoju metu jaunoji politikų karta (pavyzdžiui, Fidesz) linkusi pasmerkti komunizmą ir pritraukti savo

¹²⁸ Kitchelt, 234.

¹²⁹ Williams, „Explaining Lustration in Eastern Europe“, 15.

¹³⁰ Kitchelt, 65.

rinkėjus, pabrėždama nedalyvavusi 1956 m. revoliucijoje ir nekolaboravusi su komunistine valdžia.

Vertinant komunizmo vs. antikomunizmo skirtį, **Čekija** Vidurio Europos regione yra išskirtinė keliais aspektais. Pirma, Čekijos ekskomunistai kaip politinė jėga neištvirtino naujoje sistemoje, o kairiujų nišą užėmė tradicinė socialdemokratų partija¹³¹. Antra, net iki 1998 m. Čekijos parlamente neveikė švytuoklės principas: visas kadencijas valdančioji dauguma priklausė antikomunistams dešiniams. Trečia, sustabarėjusi Komunistų partija Čekijoje turėjo daug didesnę neigiamą krūvį negu reformuotos Komunistų partijos Lenkijoje ir Vengrijoje. Kitaip tariant, Čekijoje Komunistų partija visiškai neprisidėjo prie demokratizacijos programos, ir, padedant kolaborantams, „užšaldė“ politinį bei kultūrinį gyvenimą, todėl dar prieš komunizmo žlugimą, visuomenėje buvo diskredituota¹³².

Komunizmo vs. antikomunizmo skirtis Čekijoje (iki 1993 m. – Čekoslovakijoje) pradėta eskaluoti ir intensyvėti jau pirmaisiais perėjimo į demokratiją metais, kuomet valdžia po komunistų partijos žlugimo atiteko režimo disidentams, kurie siekė iškelti į viešumą kuo daugiau režimo nusikaltimų¹³³. Komunizmo vs. antikomunizmo skirtis politiniame lygmenyje dar labiau suintensyvėjo nuo 1992 m., kuomet į valdžią atėjusi V. Klausos partija ėmėsi tik ekonominių reformų, visuomenė pradėjo reikalauti partijos santykio su komunistine praeitimi identifikavimo. Todėl V. Klausos retorikoje atsirado bei pragmatiniais tikslais buvo panaudota antikomunistinė retorika – pavyzdžiui, tvirtinant, kad valstybė išsilaisvins iš komunistinės praeities šešėlio tik tokiu atveju, jei bus kardinaliai ir greitai reformuota ekonomika¹³⁴. Taigi, tam tikra prasme komunizmo vs. antikomunizmo skirtis Čekijos politinio elito buvo panaudota kaip „priedanga“ radikalių reformų įgyvendinimui. Čekų visuomenėje parama komunizmui per visą transformacijos laikotarpį išliko pati mažiausia ir stebėtinai stabili: transformacijos metu komunizmo šalininkais šalyje save laikė mažiau nei trečdalis gyventojų. Taigi čekai pakankamai anksti nustatė savo santykį su praeitimi, kuris transformacijos metu praktiškai nekito. Tiesa, vertinant pastarųjų metų tendencijas, Čekijos neaplenkė regioninė „nostalgijos komunizmui“ banga – 2006 m. pusiau reformuota Komunistų partija pateko į vyriausybines koalicijas.

Apibendrinant Vidurio Europos šalių praktiką, komunizmo vs. antikomunizmo skirties raidai didžiausią įtaką darė politinio elito sprendimas apeliuoti arba neapeliuoti į antikomunizmą

¹³¹ Pirmaisiais perėjimo į demokratiją metais į Čekijos parlamente buvę komunistai sudarė tik 22 proc. visų deputatų. Tai mažiausias rodiklis iš visų Vidurio Europos valstybių.

¹³² Čulík.

¹³³ Ten pat.

¹³⁴ V. Klausas, prisidengdamas antikomunistine retorika, aktyviai skatino Čekoslovakijos skilimą, deklaruodamas, kad V. Mečiaro Slovakija – prokomunistiška valstybė, todėl jai su Čekija – nepakeliui.

kaip politinio legitimumo šaltinį. Kaip rodo Čekijos, Lenkijos atvejai, skirties eskalavimas politiniu lygmeniu sumažino komunizmo rėmėjų visuomenėje dalį. Tuo tarpu Vengrijoje ir ilgą laiką Slovakijoje komunizmo *vs.* antikomunizmo skirties nuslopinimas neužgniaužė komunizmo nostalgijos visuomenėje. Šiame kontekste svarbus ir iliustracijos įstatymas: Čekijoje ir Slovakijoje iliustracija buvo įgyvendinta plačiausiu mastu, ir tai paskatino piliečius aiškiau nustatyti savo santykį su praeitimi. Tuo tarpu Slovakijoje ir Vengrijoje švelnesnis iliustracijos variantas neiškėlė į viešumą komunistinio režimo pavojų, todėl nebuvo prielaidų mažėti ir komunizmo nostalgijai. Kita vertus, komunizmo *vs.* antikomunizmo skirties klausimu išryškėja kontrastinga Lenkijos ir Čekijos patirtis: Lenkijoje skirties intensyvinimas trukdė įgyvendinti radikalesnes politines reformas, nes į skirties eskalavimą buvo nukreipta per daug politinio elito energijos, o Čekijoje, atvirkščiai, skirtis (kaip politinio elito leitmotyvas) pagreitino radikalių reformų įgyvendinimą.

3.5. Autoritarizmas *vs.* liberalizmas

Giluminius postkomunistinių visuomenių kultūrinius procesus atskleidžia autoritarizmo *vs.* liberalizmo skirties identifikavimas. Lyginant su kitomis politinėmis/kultūrinėmis skirtimis, ši skirtis yra pati abstrakčiausia, nes aprėpia vertybių, požiūrių, egzistencinių principų visumą, kurie determinuoja individų elgesį tiek viešojoje, tiek privačioje erdvėje. Pasak Kitschels, ši fundamentali kultūrinė skirtis žymi įtampą tarp kolektyviniu mąstymu grindžiamo autoritarizmo, primetant atsakomybę valstybei, ir individualiojo liberalizmo, suvokiant savo atsakomybės reikšmę¹³⁵.

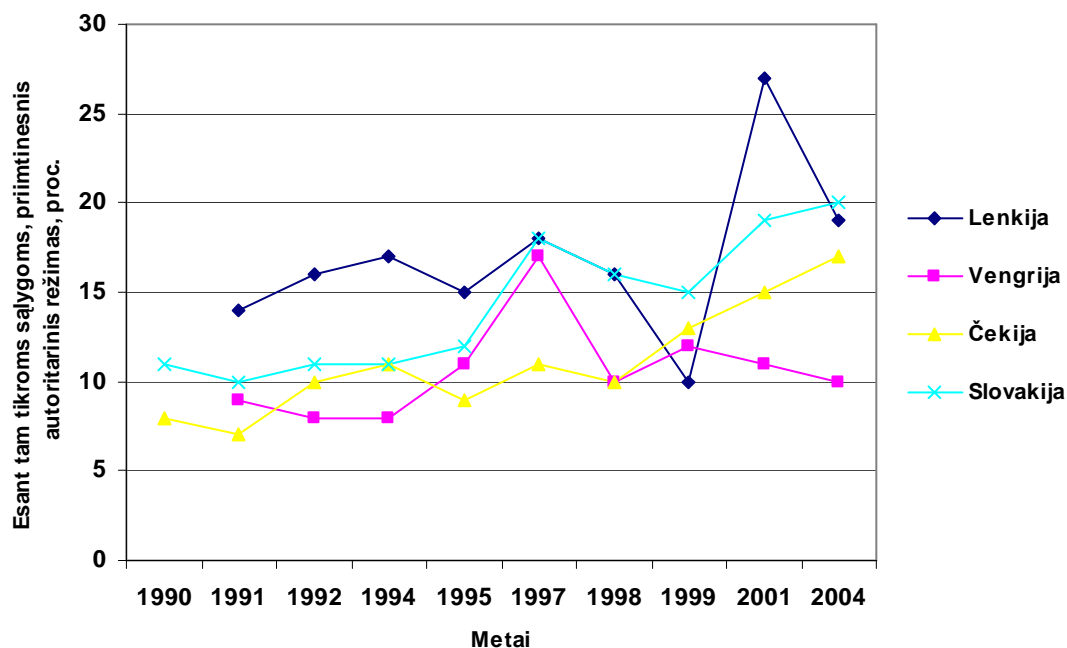
Autoritarizmo *vs.* liberalizmo skirtis gali būti projektuojama į politinę, ekonominę ir kultūrinę dimensiją. Politinė dimensija iš esmės susijusi su tvarkos ir laisvės pasirinkimo klausimu, ekonominė dimensija – su laisvos rinkos ir valstybės reguliuojamos rinkos dilema. Šios skirties kontekste kultūrinę dimensiją susintetinti sudėtingiau, tačiau atsižvelgiant į kultūros ir demokratijos sąveikos specifiką, orientuojamasi į du bazinius kultūros elementus, kaip demokratijos rekvizitus: pasitikėjimą ir toleranciją. Nors pagal savo formą autoritarizmo *vs.* liberalizmo dimensijos yra skirtingos, visų šių dimensijų turinys atskleidžia pačią visuomenės „korio“ struktūrą: kiek individai save interpretuoja kaip tam tikrą sociumo dalį, ar jų kultūra palanki kolektyviniams veiksams, ar kultūroje egzistuoja individualios atsakomybės

¹³⁵ Kitschelt, 73.

suvokimas. Remiantis teorine literatūra, autoritaristinių pažiūrų visuomenė prioriteta teikia autoritariniam režimui (kaip „patikimam“ tvarkos palaikymo mechanizmui), pasisako už valstybės išitraukimą į ekonomikos sektorių; tokioje visuomenėje gajus nepasitikėjimas savimi ir kitais, pagaliau, tokia visuomenė pasižymi aukštu netolerancijos lygiu kitataučių ir kitaminčių atžvilgiu.

Autoritarizmo vs. liberalizmo skirties politinės dimensijos raida visose Vidurio Europos regiono šalyse – stebėtinai panaši (žr. 6 grafiką). Kaip rodo apklausų duomenys, iki 1997 m. visuomenės dalis, remianti autoritarinį režimą (esant „tam tikroms sąlygoms“), buvo pakankamai stabili: Lenkijoje svyravo apie 15 proc., Vengrijoje – apie 9 proc., Čekijoje – apie 10 proc. ir Slovakijoje – apie 11 procentų. Apie 1997 m. daugumoje šalių autoritarizmo rėmėjų gerokai padaugėjo (reformos tęsiamos, o anti-komunistinis politinių jėgų legitimumas blėsta), tačiau 1998–1999 m., Lenkijai, Vengrijai ir Čekijai pradėjus derybas su ES, „autoritarų“ dalis visuomenėje vėl buvo linkusi mažėti. Nauja autoritarizmo šalininkų banga visuomenes pasiekia apie 2001–2004 m. – paradoksalu, bet būtent šiuo metu visos keturios valstybės tampa institucionalizuotomis Vakarų bendruomenės narėmis. Didžiausias abejones apie demokratijos konsolidaciją šalyse kelia tai, kad pastaruoju metu autoritarizmo rėmėjų „stovykla“, net ir pasibaigus intensyviai transformacijos etapui, visose kultūrose linkusi tik stiprėti. Tokias tendencijas galima sieti su transformacijos laikotarpiui būdingu aukštu socioekonominiu nesaugumu: jeigu pirmaisiais metais šis nesaugumo jausmas „stabilizavosi“ (tapo aiškūs naujojo režimo laimėtojai ir pralaimėtojai), tai apie 1997 metus nesaugumo pojūtį paskatino pasirengimas integracijai į euroatlantines struktūras. Autoritarizmo tendencijų kultūriniam lygmenyje protrūki 2004 m. taip pat galima sieti su pilnaverte naryste ES: ši „nepažini“ struktūra daliai visuomenės asocijuojasi su dar viena socioekonominių reformų banga ir naujais (pirmiausia, nacionaliniais) praradimais.

6 grafikas. Parama autoritariniam režimui

Šaltiniai: Peter A. Ulram, Fritz Plasser, „Political Culture in East-Central and Eastern Europe: Empirical Findings 1990 – 2001“. Kn. D. Pollack, et al (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 42; Jonas Linde, „Coping with Change in Thirteen Post-Communist countries“, Upsala University, 2007 <http://www.east.uu.se/docs_publicationer/AR110JL.pdf> [Žiūrėta 2008 02 25]

Vertinant atskiras valstybes, didžiausia autoritarinio režimo rėmėjų dalis gyvena Lenkijoje: šioje šalyje tik 1991 ir 1999 m. autoritarizmui pritarė mažiau nei 15 proc. gyventojų. Autoritarizmo šalininkų skaičius šalyje pastaruoju metu linkęs tik augti. Panašios tendencijos fiksuojamos ir Slovakijoje, tačiau Lenkijai autoritarizmo vs. liberalizmo skirties intensyvėjimas pavojingas tuo, kad „autoritarų dalis“ visuomenėje yra ypač nestabili, ir per porą metų gali kisti kardinaliai. Tokios tendencijos demokratijai yra ypač destruktivos, nes politinis elitas praktiškai negali kontroliuoti antidemokratiškos visuomenės nuotaikų, o tai reiškia, kad reali parama dabartiniam režimui yra tik fragmentiška. Toks visuomenės politinės orientacijos nestabilumas sudaro prielaidas populistinių jėgų stiprėjimui: tai iliustruoja 2005 m. rinkimai, po kurių valdančiąją koaliciją sudarė kraštutinių dešiniųjų blokas, apeliuojantis į politinės centralizacijos stiprinimą.

Slovakijos atvejis rodo, kad autoritarizmo vs. liberalizmo skirties intensyvumas tiesiogiai koreliuoja su intensyvios transformacijos periodu. Iki 1997 m. autoritarizmo šalininkų skaičius šalyje išliko itin stabilus ir nedidėjo (nors visuomenė tuo metu gyveno *de facto* autoritarinėje

valstybėje). Autoritarizmo idėjų proveržis fiksuojamas apie 1997–1998 m., kuomet suintensyvėjo reformų mastas. Šiuo metu autoritarizmo vs. liberalizmo skirtis Slovakijoje vis dar linkusi palaipsniui intensyvėti, tačiau skirtingai nei Lenkijoje, skirties intensyvėjimas yra nuosaikesnis, todėl labiau prognozuojamas (daugiau galimybių ją sukontroliuoti).

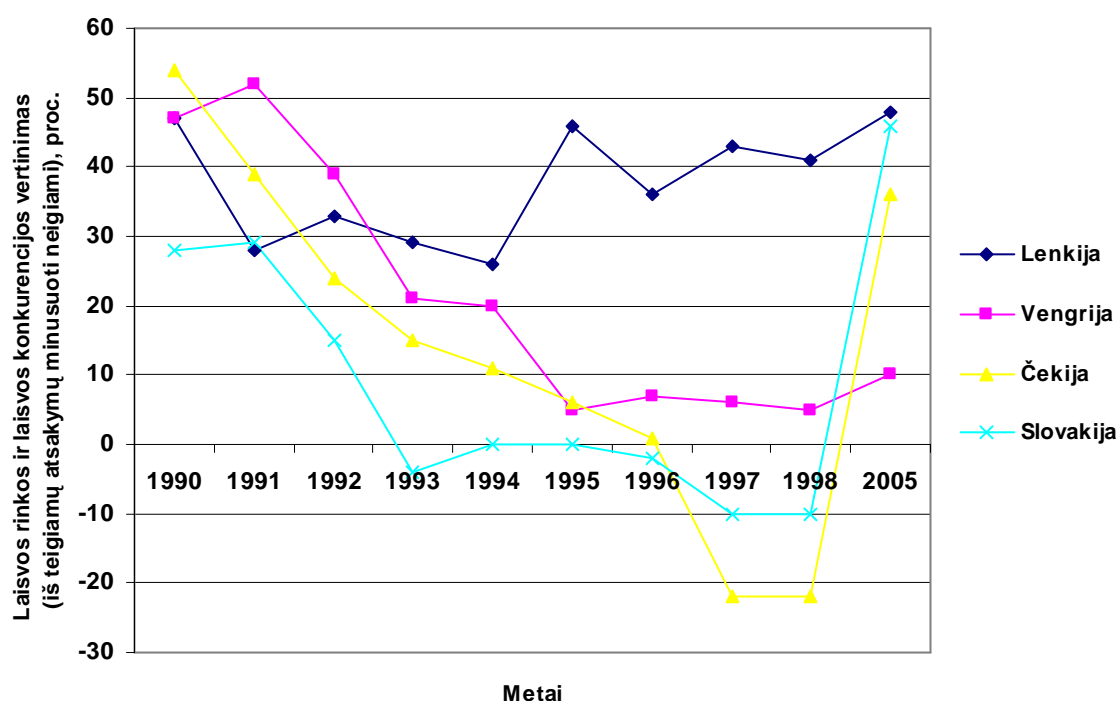
Čekijoje ir Vengrijoje autoritarizmo rėmėjų dalis per visą transformacijos laikotarpį buvo santykinai panaši. Tiesa, Vengrijos visuomenė gal kiek stipriau sureagavo į euroatlantinės integracijos nežinomybę ir reformų suintensyvinimą: 1997 m. šioje šalyje autoritarizmo rėmėjų dalis šoktelėjo net iki 17 procentų, tačiau jau po kelerių metų ši dalis sumažėjo ir „stabilizavosi“. Čekijos atveju paradoksalu, kad per visą intensyvų transformacijos laikotarpį, autoritarizmo vs. liberalizmo skirtis išliko santykinai stabili, tačiau jau 2004 m., gavus realų Vakarų įvertinimą, Čekijos visuomenę ištinka tam tikra vertybinė erozija, paskatinusi autoritarizmo šalininkų gretų stiprėjimą.

Ekonominė autoritarizmo vs. liberalizmo skirties dimensijos raida atskleidžia kiek kitokias Vidurio Europos visuomenių nuostatas (žr. 7 grafiką). Nors vis didesnė dalis Lenkijos visuomenėje pasisakytų už politinį autoritarizmą, laisvos rinkos vertinimas yra atvirkštinis: pirmaisiais perėjimo į demokratiją metais laisvos rinkos, grindžiamos konkurencija ir minimaliu valstybės vaidmeniu, šalininkų buvo santykinai mažiau, o jau nuo 1995 m. laisvą rinką pradėjo remti didžioji dauguma šalies gyventojų; visuomenės parama laisvai rinkai dar labiau sustiprėjo Lenkijai įstojus į ES. Vengrijoje, atvirkščiai, transformacijos pradžioje laisvos rinkos rėmėjai visuomenėje sudarė daugumą, tačiau jų dalis ėmė drastiškai mažėti apie 1995 metus. Šiuo metu autoritarizmo vs. liberalizmo skirties įtampa ekonominiais klausimais vis dar išlieka intensyvi, o už laisvą konkurenciją kaip vertybę pasisako šiek tiek daugiau nei pusė gyventojų. Čekijoje pastebimos tokios pačios tendencijos kaip ir Vengrijoje, tik nuo 1997 m. laisvos rinkos šalininkų stovyklą Čekijoje „persveria“ priešininkai (pažymėtina, kad būtent 1997 m. Čekijoje prasideda ekonominė recesija). Tačiau kartu su šalies integracija į euroatlantinę struktūrą konservatyvios ekonominės vertybės transformuojasi, užleisdamos vietą liberaliam požiūriui į ekonomiką. Tokia tendencija atrodo gana paradoksaliai, nes tuo pačiu metu stiprėja politinio autoritarizmo nostalgija. Slovakijos visuomenė per visą transformacijos laikotarpį buvo labiausiai pasidalinusi laisvos rinkos kūrimo šalyje klausimu. Nuo 1993 m. tiek laisvos rinkos šalininkų, tiek ir priešininkų dalis visuomenėje buvo apylygė (tai leido V. Mečiarui manipuliuoti laisvos rinkos klausimu ir stiprinti nacionalizaciją). Tačiau nuo 1997–1998 m., pradėjus įgyvendinti radikalesnes reformas, laisvos rinkos priešininkų gretose atsidūrė didžioji dalis Slovakijos

visuomenės gyventojų. Visgi sėkmingos ekonominės reformos „reabilitavo“ laisvos konkurencijos mechanizmą gyventojų vertybinėje sistemoje, ir slovakų parama laisvai rinkai per trumpą laikotarpį, lyginant su viso regiono visuomenėmis, išaugo labiausiai.

Taigi gyventojų apklausos atskleidžia, kad formalias integracijos į ES procedūras šalys pradėjo tuomet, kai Vidurio Europos visuomenėse (išskyrus Lenkiją), skirtis tarp rinkos šalininkų ir priešininkų buvo intensyviausia. Integracijos į ES procese ši skirtis natūraliai ėmė švelnėti – šiuo metu didžioji dalis regiono gyventojų remia laisvos rinkos principą.

7 grafikas. Laisvos rinkos ir laisvos konkurencijos vertinimas (teigiamai ir neigiamai vertinančių rinkos ekonomiką procentinis santykis)

Šaltinis: Central and Eastern Eurobarometer. March 1997, Eurobaromtras 66.

Tokia ekonominių pažiūrų raida VRE šalyse leidžia daryti keletą išvadų. *Pirma*, pačiais pirmaisiais transformacijos metais laisvos rinkos kūrimą palengvino visuomenės suteiktas bazinis legitimumas, nes didžioji dalis visuomenės, nepriklausomai nuo ekonominės recesijos, palaikė laisvos rinkos kūrimo idėją. *Antra*, beveik visą transformacijos laikotarpį visuomenės požiūris į laisvą rinką priklausė nuo konkrečių socioekonominių rezultatų: galima numanyti, kad Lenkijos išskirtinumą lėmė intensyviausia reformų programa, gana greitai „atnešusi“ realią naudą gyventojams. Tuo tarpu Čekijoje ir Vengrijoje inkrementinis ekonominės transformacijos

modelis nebuvo palankus rinkos šalininkų daliai visuomenėje didėti. Šiuo požiūriu charakteringas ir Slovakijos atvejis: Slovakijos santykinis ekonominis atsilikimas nuo kitų regiono valstybių, lėtas ekonominės transformacijos tempas skatino didesnę įtampą tarp rinkos priešininkų ir šalininkų. Tokią prielaidą iliustruoja ir „Eurobarometro“ atlikti tyrimai transformacijos lūkesčių atžvilgiu (žr. 4, 5 priedus). Čekijoje ir Slovakijoje neigiamas rinkos ekonomikos vertinimas laiko prasme akivaizdžiai koreliuoja su nusivylimu transformacija. *Trečia*, lyginant visuomenių požiūrius į autoritarinį režimą ir rinkos ekonomiką, akivaizdu, kad gyventojų saviidentifikacija autoritarizmo vs. liberalizmo skalėje pagal politinę ir ekonominę dimensiją yra skirtinga. Pavyzdžiui, tie, kurie remia stipresnę valstybės vaidmenį rinkoje, nebūtinai pasisako už autoritarines iniciatyvas politikoje. Ir atvirkščiai, remiantys nacionalistinę, radikalių dešiniųjų nuostatas politikoje, kartu norėtų didesnio valstybės įsikišimo į ekonomiką. Tokia socialistinių ir konservatyvių pažiūrų kombinacija, viena vertus, įrodo, koks svarbus lūkesčių ir konkrečių socioekonominių rezultatų vaidmuo visuomenės vertybių ir požiūrių formavimosi procese, antra vertus, skatina populistinių partijų įsigalėjimą¹³⁶.

Mažiau matomą visuomenės sąveiką su demokratine sistema pusę atskleidžia kultūrinis autoritarizmo vs. liberalizmo skirties dėmuo. Viena vertus, kultūrinio dėmens raidos postkomunistinėse valstybėse identifikavimas rodo demokratijos konsolidacijos potencialą. Baziniai kultūros indikatoriai – pasitikėjimas ir tolerancija – leidžia įvertinti šalių demokratijos stabilumą ir kokybę. Kita vertus, pasitikėjimas ir tolerancija, kaip kultūrinės vertybės yra sunkiau apčiuopiamos, todėl trumpuoju laikotarpiu procedūrinės demokratijos kokybė nebūtinai koreliuoja su šiais kultūros elementais. Pasitikėjimo ir tolerancijos spragos tampa demokratinės sistemos dezintegraciniu veiksmu ilguoju laikotarpiu, kuomet politinės sistemos stabilumo išlaikymui nebeužtenka tik institucionalizuotų taisyklių.

Kalbant apie pasitikėjimą, išskiriamos kelios dimensijos: pasitikėjimas savimi (individualus pasitikėjimas savo jėgomis keisti likimą, daryti įtaką sprendimams) ir pasitikėjimas kitais (generalizuotas – socialinis pasitikėjimas, kuris jaučiamas / nejaučiamas daugeliui visuomenės narių)¹³⁷.

Pasitikėjimas savimi kaip kultūros dėmuo reikšmingas dėl kelių aspektų. *Pirma*, pasitikėjimas savimi generuoja veržlų, rizikos nebijantį individą, sugebantį prisitaikyti prie dinamiškos politinės ir ekonominės sistemos. Šio kultūrinio dėmens įsitvirtinimas visuomenėje

¹³⁶ Marian L. Tupy, “The Rise of Populist Parties in Central Europe”. *CATO Institute*, No. 1, 2006, 7.

¹³⁷ P. Sztompka, *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 41.

sudaro prielaidas valstybės decentralizacijai, privataus ir viešojo gyvenimo atskyrimui. Pragmatiniu požiūriu, pasitikėjimas savimi, skatinantis individų užimtumą, leidžia lengviau išspręsti socialines problemas, sukuria prielaidas konstruktyvių vertybių ir nuostatų formavimuisi. *Antra*, pasitikėjimas savimi leidžia projektuoti individualius ir kolektyvinius veiksmus, siekiant privačių ir viešųjų/politinių tikslų. Demokratinėje sistemoje pasitikėjimas savimi yra svarbi prielaida visuomenei ne tik įsitraukti į sprendimų priėmimo procesą, bet ir kontroliuoti politinį elitą. *Trečia*, pasitikėjimas savimi paprastai lemia racionali dialogu grindžiamo konsensuso paiešką, nes pasitikintys savimi individai dažniausiai neieško alternatyvių, užslėptų būdų savo tikslams siekti.

Remiantis Pasaulio vertybių tyrimu, visose keturiose Vidurio Europos valstybėse savimi pasitiki labai stabili visuomenės gyventojų dalis (žiūrėti 10 lentelę). Nuo 1990 iki 2000 m. ši dalis visuomenėse kito labai nežymiai: Vengrijoje, Slovakijoje šiek tiek sumažėjo, o Čekijoje – keliais procentais išsaugo. Lenkijos gyventojai pasižymi mažiausiu pasitikėjimu savimi – čia didžioji dalis visuomenės mano, kad įvykių tėkmė nuo jų nepriklauso. Slovakijos visuomenė, kaip ir rinkos sukūrimo klausimu, taip ir dėl pasitikėjimo savimi – balansuoja: pusė gyventojų linkę pasitikėti savo jėgomis, kita pusė labiau kliaujasi valstybės globa. Daugiausia savimi pasitikinčiųjų – Čekijos visuomenėje, tačiau ir čia „pasitikintieji“ užsitikrina tik nedidelę persvarą.

10 lentelė. **Pasitikėjimas savimi.** Ar manote, kad gyvenimas didžiąja dalimi priklauso nuo Jūsų? Atsakymas: taip, proc.

Valstybė	Metai	1990 m.	1995 m.	2000 m.
Lenkija		47	N. d.	48
Vengrija		60	49	51
Čekija		53	52	59
Slovakija		54	50	50

Šaltinis: Europos vertybių tyrimas 1990–2000.

Taigi pasitikėjimas savimi yra pakankamai stabili kultūrinė ypatybė, kuri transformacijos laikotarpiu Vidurio Europos visuomenėse praktiškai nekito. Galima numanyti, kad pasitikėjimą savimi individas įgauna ne tiek dėl politinių ir ekonominių reformų, kiek socializacijos metu. Todėl aukštas nepasitikėjimo savimi neišvengiamai siejasi su komunistinės sistemos palikimu – būtent komunistinė sistema, propaguodama autoritaristinę socializacijos formą, į individų pasaulėžiūrą įskiepijo įvairias nepasitikėjimo apraiškas. Šią prielaidą gali verifikuoti tik laikas: jei ši prielaida teisinga, tikėtina, kad nepasitikėjimo dimensija visuomenėje silpnės keičiantis kartoms.

Generalizuotas (bendrasis) pasitikėjimas kitais sociumo nariais yra visuomenės individų sąveikos prielaida, o kartu – ir išraiška. Plačiaja prasme generalizuotas pasitikėjimas reiškia individo lūkesčius kitų visuomenės narių atžvilgiu, darant prielaidą, kad žmonių santykis yra nuoširdus, nesumeluotas ir atsakingas. Generalizuoto pasitikėjimo lygis rodo sociumo „tvarumą“ bei gebėjimą veikti kolektyviai, identifikuojant ir siekiant bendrų tikslų¹³⁸. Aukštas generalizuotas pasitikėjimas sudaro palankias prielaidas pilietinei visuomenei formuotis, o pilietinė visuomenė plačiaja prasme yra demokratijos kūrimo „medžiaga“, taigi politinių institucijų efektyvaus veikimo rekvizitas.

Postkomunistinių valstybių atveju generalizuotas pasitikėjimas svarbus kaip demokratizaciją skatinantis veiksnys: ugdant pasitikėjimą, skatinami socialiniai saitai, per kuriuos yra perduodama demokratinė praktika, sukuriamos prielaidos atviroms diskusijoms¹³⁹. Tačiau komunizmo laikotarpiu bendrasis pasitikėjimas visuomenėse buvo intencionaliai slopinamas, siekiant stiprinti horizontalų, o ne vertikalų sistemos ryšį, grindžiamą nepasitikėjimu, netikrumu ir skepticizmu – nes „nepasitikinčiųjų“ visuomenę kontroliuoti lengviau. Pastaraisiais metais mokslininkų atlikti tyrimai rodo, kad pasitikėjimo lygis postkomunistinėse valstybėse vis dar gerokai atsilieka nuo Vakarų visuomenių¹⁴⁰. Taigi pasitikėjimo trūkumą taip pat galima vertinti kaip ryškų komunistinės sistemos palikimą.

11 lentelė. **Generalizuotas (bendrasis) pasitikėjimas.** Ar sutinkate su teiginiu, kad dauguma žmonių galima pasitikėti? Atsakymas: taip, proc.

Valstybė \ Metai	1990 m.	1995 m.	2000 m.	2004 m.
Lenkija	32	18	19	10
Vengrija	25	23	22	17
Čekija	27	29	24	17
Slovakija	22	27	16	16

Šaltinis: Pasaulio vertybių tyrimas 1990 – 2000, Eurobarometras 2004.

Pasaulio vertybių tyrimo ir „Eurobarometro“ duomenys rodo, kad generalizuotas pasitikėjimas Vidurio Europos visuomenėse kito žymiai sparčiau nei partikuliarus (individualus) pasitikėjimas (žr. 11 lentelę). Įdomu tai, kad šios kultūrinės ypatybės transformacija regiono šalyse atitiko tą pačią raidos logiką: pirmaisiais perėjimo į demokratiją metais generalizuotas pasitikėjimas buvo santykinai aukštesnis, o nuo 2000 m. visose šalyse pradėjo smukti. Šiuo metu

¹³⁸ William Mishler, Richard Rose, “Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies”. *The Journal of Politics*, Vol. 59, No. 2, May, 1997, 418.

¹³⁹ Gabriel Badescu, „Social Trust and Democratization in the Postcommunist Societies“. <http://siteresources.worldbank.org/EXTECAREGTOPSOCDEV/Resources/Badescu_social_trust_and_democratization.doc> [Žiūrėta 2008 04 20]

¹⁴⁰ Peter Macek, Ivana Markova, „Trust and Distrust in Old and New Democracies“. Kn. I. Markova (sud.), Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe“. Oxford: Oxford University Press, 2004., 173 – 174.

pastebima tam tikra visuomenių kultūrinė konvergencija pasitikėjimo klausimu – net trijose visuomenėse pasitikėjimo lygis yra beveik toks pat. Tokia pasitikėjimo raida, vertinant demokratijos pasiekimus, atrodo paradoksaliai: tik žlugus komunistinei sistemai žmonės buvo labiau linkę pasitikėti vieni kitais, negu įsitvirtinus procedūrinei demokratijai ir integravusis į Vakarų bendruomenę. Tačiau tokį generalizuoto pasitikėjimo pakilimą pirmaisiais metais galima aiškinti, viena vertus, kaip visuotinės euforijos dėl komunistinės sistemos žlugimo, produktą, kita vertus, kaip tradiciškumo palikimą. Tradiciškumas reiškia, kad komunistinėje sistemoje nusistovėjo tam tikri socialiniai, ekonominiai, kultūriniai klasteriai, pagal kuriuos buvo sukurtos savotiškos pasitikėjimo terpės (savų grupė tarp svetimų). Žlugus komunizmui ir įsigalėjus kapitalistinei sistemai, didžioji dalis „savų grupių“ iširo, nes pakito visuomenės vertybių sistema, prioritetai, gyvenimo būdas. Natūraliai visuomenėse sunyko ir pasitikėjimo lygis. Ši situacija ypač būdinga Lenkijai, nes Lenkija per visą komunistinį laikotarpį dėl specifinės politikos (pavyzdžiui, ribotos kolektyvizacijos, didelio gyventojų susitelkimo kaimiškose vietovėse) išliko tradiciškiausia visuomenė regione, tačiau, pradėjus radikaliai transformuoti sistemą, pasitikėjimo lygis sumažėjo drastiškai¹⁴¹. Slovakijos atvejis taip pat įrodo tradiciškumo svarbą: 1995 m., kuomet Slovakijos sistema dar buvo išlikusi tradiciška ir mažai reformuota, fiksuojamas generalizuoto pasitikėjimo lygio šoktelėjimas, o jau 2000 m. pasitikėjimas drastiškai smunka.

Tendencijos rodo, kad transformuojant sistemą, generalizuoto pasitikėjimo lygis visuomenėje tik mažėja, praktiškai nepriklausomai nuo reformų sėkmės. Sistemos transformacija neišvengiamai „perbraižo“ socialinių grupių ribas, keičia žmonių santykius ir nuostatas bendravimo atžvilgiu, todėl pilietinei visuomenei stiprinti nepakanka esamų pasitikėjimo resursų – reikalingos papildomos priemonės, tam tikros alternatyvos tradiciniams visuomenės santykiams: pavyzdžiui, turėtų būti skatinama savanoriškų organizacijų veikla, grindžiama draugyste, lojalumu ir įsipareigojimu¹⁴².

Postkomunistinių visuomenių kultūrinės transformacijos procese svarbu įvertinti ir dar vieną kultūrinį matmenį – toleranciją. Jei pasitikėjimas yra demokratinės visuomenės formavimosi pagrindas, tai tolerancija sudaro prielaidas stiprinti pasitikėjimą, net ir kintant politiniam, geografiniam, kultūriniam kontekstui. Šių laikų dinamiškoje visuomenėje tolerancija tampa vienu pagrindiniu demokratijos konsolidacijos rekvizitu: mokėjimas gyventi su kitokiais – kitatikiais, kitataučiais, kitaminčiais globalizaciniame dinamizme vis dar lieka iššūkiu, kurio

¹⁴¹ Kochanowicz, 63-64.

¹⁴² Susan Rose-Ackerman, „Trust and Honesty in Post-socialist Societies“. *Kyklos*, 54, 2001, 425.

įveikimas laiduoja demokratinį stabilumą. Tolerancija, kaip ir pasitikėjimas, pirmiausia visuomenėje įsitvirtina per socializacijos procesą, kurio metu įvairūs stereotipai, praktikos, artimųjų nuostatos formuoja specifinę individo pasaulėžiūrą. Komunistinė sistema, siekdama kontroliuoti socialinę sąveiką ir standartizuoti visuomenės narius, taip sumažinant maišto galimybes, ugdė antitolerantišką kultūrą.

Tirdami tolerancijos raidą modernizacijos / demokratizacijos procese, mokslininkai daro keletą išvadų. *Pirma*, didesniu netolerancijos lygiu pasižymi mažiau išsilavinusios, ekonomiškai atsilikusios visuomenės, kuriose individai priversti intensyviau konkuruoti dėl socioekonominės gerovės. *Antra*, mažiau tolerantiškos yra religingos visuomenės bei tos visuomenės, kurios propaguoja materialistines vertybes (pagal inglehartiškąją sampratą). *Trečia*, netolerancijai bręsti fundamentalios įtakos turi politinis kontekstas: šalys, kuriose neišplėtotos politinės ir žmogaus teisės, ribojama nevyriausybių organizacijų veikla, yra žymiai labiau netolerantiškesnės nei demokratinės valstybės¹⁴³. Remiantis šiomis teorinėmis išvalgomis, galima daryti prielaidą, kad demokratizacijos metu tolerancija postkomunistinėse visuomenėse turėtų didėti, nes tam yra kuriama palanki institucinė terpė.

Remiantis Pasaulio vertybių tyrimu, atliktu 1990–2000 m. postkomunistinėse valstybėse identifikuojamas itin aukštas netolerancijos lygis: kai kuriose valstybėse tam tikrų socialinių grupių kaimynystėje nenorėtų gyventi absoliuti dauguma gyventojų. Kita vertus, praėjus tam tikram transformaciniam etapui, atskirose valstybėse pastebimos tolerancijos didėjimo tendencijos. Nors naujesnių duomenų šiame tyrime nepateikta, dešimties demokratizacijos metų tolerancijos raida visgi atskleidžia Vidurio Europos visuomenių kultūros specifika.

Lenkų visuomenė labiausiai netoleruoja anksčiau teistų žmonių ir seksualinių mažumų (žr. 12 lentelę). Tačiau per demokratizacijos dešimtmetį netolerancija šioms grupėms šie tiek sumažėjo: pavyzdžiui, jeigu 1997 m. homoseksualų netoleravo beveik absoliuti gyventojų dauguma, tai 2000 m. seksualinėms mažumoms priešiški tik apie pusė gyventojų. Tai rodo tam tikras visuomenės laisvėjimo tendencijas, konvergenciją su liberaliomis Vakarų kultūromis. Kita vertus, Lenkijos netolerancijos indeksas atskleidžia naujas „grėsmes“: lenkų visuomenėje suintensyvėjo priešiškus imigrantams, dėl istorinių sumetimų ir Izraelio turtinių pretenzijų – žydams. Kitų rasių atžvilgiu Lenkijos visuomenės pozicija išlieka stabili: nors ir integruojantis į Vakarų, antirasistinis elementas visuomenėje nėra linkęs silpnėti.

¹⁴³ Markus Hadler, “Individual Tolerance: The contrary effects of the social context”, *Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Montreal Convention Center, Canada, Aug 10, 2006*. <http://www.allacademic.com/meta/p103260_index.html> [Žiūrėta 2008 04 12]

12 lentelė. Su kuriomis iš išvardytų grupių nenorėtų gyventi kaimynystėje – Lenkija, proc.

Grupė	Metai			
	1990 m.	1995 m.	1999 m.	2000 m.
Anksčiau teisti	75	78	68	68
Kitos rasės	17	23	17	17
Imigrantai	10	21	24	24
Sergantieji AIDS	57	51	44	44
Homoseksualai	70	66	55	55
Žydai	18	N. d.	25	25

Šaltinis: Pasaulio vertybių tyrimas 1990 – 2000.

Aukščiausiu netolerancijos lygiu iš visų regiono šalių demokratizacijos laikotarpiu pasižymėjo Vengrijos visuomenė: beveik visų socialinių grupių atžvilgiu vengrų netolerancija per transformacijos laikotarpį dar labiau išaugo (žr. 13 lentelę). 2000 m. duomenys rodo, kad Vengrijoje demokratizacijos metu sustiprėjo netolerancija imigrantų, kitų rasių, homoseksualų, sergančių AIDS, žydų atžvilgiu. Toks Vengrijos priešiškus koreliuoja su grynai tautinio identiteto stiprėjimu, o šis tautinis uždarumas, grindžiamas netolerancija, sudaro kliūtis ne tik šalies pilnaverčiai integracijai į Vakarų struktūras, bet ir demokratijos konsolidacijai. Vengrijos atvejis įrodo, kad net demokratinų institutų įdiegimas savaime nepadidina tolerancijos lygio visuomenėje. Tai skatina atsigrežti į sociologų argumentą, teigiantį, kad netolerancija didžiąja dalimi išugdoma socializacijos procese, todėl negali būti transformuota tik priemonėmis „iš viršaus“.

13 lentelė. Su kuriomis iš išvardytų grupių nenorėtų gyventi kaimynystėje – Vengrija, proc.

Grupė	Metai		
	1990 m.	1995 m.	2000 m.
Anksčiau teisti	77	63	89
Kitos rasės	23	19	52
Imigrantai	22	25	62
Sergantieji AIDS	66	39	78
Homoseksualai	75	53	84
Žydai	10	N. d.	44

Šaltinis: Pasaulio vertybių tyrimas 1990 – 2000.

Tolerancijos atžvilgiu, Čekijos visuomenė – pati liberaliausia (žiūrėti 14 lentelę). Be to, demokratizacijos procese tolerancijos lygis linkęs didėti: 2000 m. tik mažuma čekų netoleravo kitos rasės atstovų, homoseksualų, žydų ar sergančių AIDS. Pozityvūs pokyčiai tolerancijos srityje yra palankūs šalies demokratijos konsolidacijai, nes pagal tolerancijos lygį Čekija panašėja į tradicinę Vakarų valstybę.

14 lentelė. Su kuriomis iš išvardytų grupių nenorėtų gyventi kaimynystėje – Čekija, proc.

Grupė	Metai		
	1990 m.	1995 m.	2000 m.
Anksčiau teisti	70	71	64
Kitos rasės	26	10	10
Imigrantai	26	28	19
Sergantieji AIDS	53	23	21
Homoseksualai	51	24	20
Žydai	14	N. d.	4

Šaltinis: Pasaulio vertybių tyrimas 1990 – 2000.

Santykinai pozityvus tolerancijos indeksas fiksuojamas ir Slovakijoje. Čia taip pat, kaip ir Čekijoje, mažesnė dalis visuomenės netoleruoja kitos rasės atstovų, imigrantų, seksualinių mažumų (žr. 15 lentelę). Įdomu ta, kad 1995 m., nepaisant valdančiosios V. Mečiaro partijos rasistinių ir ksenofobiškų politikos elementų, tolerancija imigrantų kitos rasės, seksualinių mažumų atžvilgiu buvo linkusi didėti. Kita vertus, apie 1995 m. sumažėjusi netolerancija, dėl vidaus ir užsienio politikos pokyčių, vėl linkusi šiek tiek didėti.

15 lentelė. Su kuriomis iš išvardytų grupių nenorėtų gyventi kaimynystėje – Slovakija, proc.

Grupė	Metai		
	1990 m.	1995 m.	2000 m.
Anksčiau teisti	74	78	82
Kitos rasės	30	14	17
Imigrantai	27	18	23
Sergantieji AIDS	62	44	45
Homoseksualai	64	46	44
Žydai	28	N. d.	10

Šaltinis: Pasaulio vertybių tyrimas 1990 – 2000.

Apibendrinant, priešingai nei politinis ir ekonominis kultūros dėmuo, giluminės kultūrinės ypatybės – tolerancija ir pasitikėjimas – praktiškai nereaguoja į Vidurio Europos valstybėse įgyvendinamų ekonominių ir politinių reformų tempą bei sėkmę. Galima numanyti, kad giluminius kultūrinius dėmenis determinuoja kiti veiksniai – istoriniai, geografiniai ar net religiniai. Taigi pamatiniai demokratinės kultūros rekvizitai nėra linkę kisti trumpuoju laikotarpiu: šių dėmenų transformacijos galima tikėtis tik ilguoju laikotarpiu, keičiantis generacijoms. Todėl šiuo tyrimu galima patvirtinti pesimistinę sociologų mintį, kad pamatiniai kultūros elementai, kurių susiformavimą didelė dalimi nulėmė komunistinis laikotarpis, su visu destruktiniu potencialu išsilaiko visuomenėje daugelį metų – tokia yra komunistinio palikimo kaina. Atsižvelgiant į tokias tendencijas, būtų naivu manyti, kad pilnavertė demokratijos

konsolidacija Vidurio Europos šalyse bus pasiekta artimiausiu metu. Komunistinio palikimo traumai įveikti visgi prireiks didesnių ilgalaikių tiek politinio elito, tiek pačios visuomenės pastangų.

3.6. Kultūrinė transformacija kaip atsakas į reformas: apibendrinančios išvados

Sukonstruoto teorinio keturių skirčių modelio pritaikymas empiriniame tyrime pakankamai išsamiai atskleidė Vidurio Europos visuomenių kultūrinės kaitos specifiką, nes leido fiksuoti identitetų, vertybių ir pažiūrų kaitos tendencijas. Tyrimas rodo, kad kiekviena kultūrinė trajektorija transformuojasi pagal skirtingą logiką, nepriklausomai nuo politinių ir ekonominių reformų radikalumo, o viena teorinė paradigma nėra adekvati paaiškinanti kultūrinės dinamikos procesą. Todėl siekiant įvertinti kultūros kompleksiskumą, jos kaitą bei papildyti teorinę literatūrą, tikslinga išryškinti šias tyrimo išvadas:

Pirma, tyrimo rezultatai rodo, kad kultūrinių skirčių transformacija visose Vidurio Europos visuomenėse vyko nenuosekliai, su „pertrūkiais“, o kai kurios kultūrinių elementų kaitos tendencijos yra tarpusavyje nesuderinamos, paradoksalios. **Tyrimas vienareikšmiškai nepatvirtina nei liberalų, nei sociologų hipotezės**, nes koreliacija tarp reformų radikalumo ir kultūrinės kaitos fiksuojama tik kelių kultūros skirčių atžvilgiu. Tiriant kultūros politines ir ekonomines orientacijas, labiau pasiteisina liberalų įžvalgos, nes šie kultūros elementai kinta, reaguodami į politinių/ekonominių reformų rezultatus. Tačiau, priešingai nei sugestionavo liberalai, kultūrinė transformacija, net ir reaguodama į sėkmingus institucinių reformų rezultatus, neatspindi linijinio modelio: tyrimas rodo, kad kultūros kaita yra nestabili ir neprognuojama.

Nacionalizmo vs. kosmopolitiškumo skirties analizė atskleidžia, kad sparčiausia tapatybinė transformacija kosmopolitiškumo (europinės tapatybės) link fiksuojama Slovakijos ir Lenkijos visuomenėse. Tokios tendencijos nepatvirtintų liberalų hipotezės, nes Slovakijoje demokratizacijos reformos buvo įgyvendintos lėčiausiai. Paradokslau, bet „radikaliojoje“ Čekijoje daugiadimensinė tapatybė įsitvirtina žymiai lėčiau.

Vertinant sekuliarumo vs. religingumo skirtį, akivaizdu, kad sekuliarumo tendencijos stiprėja visose šalyse, ypač Slovakijoje ir Vengrijoje. Tiesa, Lenkijoje sekuliarumo ir religingumo skirtis išlieka pakankamai intensyvi ir demokratizacijos metu net intensyvėja – todėl šiuo adekvatesnė kultūros pokyčiams paaiškinti yra sociologų hipotezė.

Komunizmo vs. antikomunizmo skirties tyrimas rodo, kad daugiausia demokratijos rėmėjų yra čekų visuomenėje, kuri taip pat yra mažiausiai nostalgiska komunizmui. Mažiausia parama komunistiniam režimui fiksuojama ir Lenkijoje. Tyrimas rodo, kad parama komunistiniam režimui koreliuoja su reformų radikalumu: radikalesnis Liustracijos įgyvendinimas visuomenėje sąlygojo mažesnę paramą komunistinei praeičiai. Ir, atvirkščiai, Vengrijoje, Slovakijoje nuosaikus Liustracijos variantas nesumažino nostalgijos komunizmui.

Tačiau autoritarizmo vs. liberalizmo skirties tyrimas atskleidė kiek kitokias išvadas: šiuo atveju lenkai kartu su slovakais linkę pasisakyti už griežtesnės rankos politiką ir sutiktų su stipresnėmis autoritarizmo tendencijomis. Kita vertus, paradoksalu, bet Lenkija visame regione yra didžiausia laisvos rinkos ir laisvos konkurencijos šalininkė, o skeptiškiausiai į laisvą rinką reaguoja „radikalioji“ Čekija (čia pasiteisintų sociologų įžvalga). Vertinant pagal individualųjį pasitikėjimą, labiausiai savimi pasitiki Čekijos gyventojai – pasitikėjimo lygis išlieka stabilus per visą transformacijos laikotarpį. Mažiausiai savimi ir kitais pasitiki lenkai – individualaus pasitikėjimo kaita šioje šalyje nepriklausė nuo radikalių reformų įgyvendinimo. Aukščiausias generalizuoto pasitikėjimo lygis per visą transformacijos laikotarpį fiksuojamas Čekijoje ir Slovakijoje – valstybėse, kuriose pritaikyta skirtinga transformacijos logika. Analogiškai, čekų ir slovakų visuomenės yra tolerantiškiausios regione – tokia koreliacija leistų spėti, kad pasitikėjimo lygis priklauso ne nuo reformų eigos, o nuo istorinių, etninių veiksnių. Tuo tarpu itin didelė netolerancija pasižymi Vengrijos gyventojai – čia sėkmingas reformų realizavimas nepadidina tolerancijos lygio. Taigi, šie gauti rezultatai, vargu, ar gali atitikti vieną paradigmą: kiekviena visuomenėje kultūrinė transformacija vyko ne tik reaguodama į politikos bei ekonomikos pokyčius, bet ir remdamasi tam tikra istorine, etnine, patirtimi, kurios indėlis į kultūrinės transformacijos procesą sunkiai pamatuojamas.

Antra, tyrimo rezultatai rodo, kad priešingai nei rodo Vakarų visuomenių patirtis, Vidurio Europos visuomenėse sparčiausiai transformavosi identitetai, o stabiliausiu kultūriniumi indikatoriumi (mažiausiai imlus laikui) išliko pasitikėjimas – tiek individualus, tiek ir generalizuotas. Taip pat gana lėti poslinkiai užfiksuoti tolerancijos srityje: demokratizacijos reformos ir palanki institucinė terpė nepaskatino spartesnio tolerancijos lygio didėjimo. Tokia išvada prieštarautų W. Mishlerio ir D. Pollacko teorinei prielaidai, kad identitetai, kaip giluminė kultūros šerdis, transformuojasi lėčiausiai, tuo tarpu vertybės ir pažiūros – sparčiausiai. Būtent Vidurio Europos visuomenių atvejis galėtų papildyti neokultūrinės sintezės teoriją: šiuo atveju tikslinga atsižvelgti ne tik į savalaikę kultūrinę transformaciją, bet ir į veiksnius, kurie

demokratizacijos procese paspartina kultūros kaitą. Atsižvelgiant į tai, kad identitetų kaitos sparta neatitinka vertybių/pažiūrų transformacijos tempo, galima numanyti, kad didelę įtaką identitetų formavimuisi turi intencionali politinio elito įtaka (politiniai projektai). Politinis elitas, suinteresuotas konkrečiais užsienio politikos rezultatais, skatina atitinkamo visuomenės identiteto konstravimą. Tačiau tuo pačiu metu elitas neįvertina kitų fundamentalių kultūros elementų reikšmės, ir nukreipia savo energijos destruktiniams veiksniams kultūroje eliminuoti. Tokia įtampa tarp politinio projekto ir realybės skatina visuomenių kultūrinį nenuoseklumą, nes kultūros elementai tampa vieni kitiems prieštaraujantys.

Trečia, į politines ir ekonomines reformas, jų rezultatus labiausiai reaguoja kultūros politinis ir ekonominis dėmuo – tokie indikatoriai, kaip parama demokratijai (autoritarizmui), laisvai rinkai. Tačiau pamatinių kultūros elementų (pasitikėjimo, tolerancijos) kitimas praktiškai nepriklauso nuo reformų tėkmės. Tai įrodo komunistinio palikimo neginčijamą reikšmę visame kultūros transformacijos procese (ir kartu iš dalies pagrindžia sociologų hipotezę).

Ketvirta, gyventojų apklausos rodo, kad Vidurio Europos šalių visuomenėse egzistuoja vertybinių orientacijų tarpusavio neatitikimas, pastebimas socialistinių ir konservatyvių pažiūrų „persidengimas“. Pavyzdžiui, remiantys dešiniųjų nuostatas (nacionalistines, religines vertybes) kartu gali pasisakyti už stipresnę valstybės įsikišimą į rinkos ekonomiką. Toks vertybinis kontrastas (kultūriniai paradoksai) sudaro palankią dirvą populistinėms partijoms, kurios tarsi idėjiškai apjungia antimodernius kultūros elementus.

Penkta, intensyvios kultūrinės skirtys nebūtinai riboja reformų įgyvendinimo procesą. Kaip rodo Čekijos atvejis, komunizmo vs. antikomunizmo skirties eskalavimas elitui pasitarnavo kaip „priedanga“ įgyvendinti sparčias politines/ekonomines reformas. Tačiau Lenkijos atveju, atvirkščiai, skirčių intensyvumas pristabdė kai kurių reformų įgyvendinimą, nes pernelyg didelis elito dėmesys buvo nukreiptas į opių klausimų eskalavimą.

Šešta, priešingai nei manytų modernizacijos teoretikai, religingumas perėjimo į demokratiją laikotarpiu visuomenėse linkęs stiprėti. Tai sietina su nesaugumo jausmu, kurį skatina politinės ir ekonominės srities pertvarkymai.

Atsižvelgiant į magistrinio darbo hipotezes, galima apibendrinti, kad **kultūrinę transformaciją politinių / ekonominių reformų radikalumas lėmė tik iš dalies; didelę įtaką kultūros pokyčiams turėjo ne tiek reformos, kiek senojo režimo palikimas, naujojo elito**

elgesys, istorinė patirtis bei integracija į Vakarų bendruomenę. Veiksnių, lemiančių kultūrinę transformaciją, kompleksiškumas suponuoja išvadą, kad demokratijos konsolidacija postkomunistinėse visuomenėse nėra tik reformų pasekmė, todėl teigti, kad demokratija Vidurio Europos šalyse jau yra konsoliduota, būtų pernelyg neapdairu. Šiame regione demokratija vis dar susiduria su dezintegraciniais pavojais, kurie giliai įsišakniję į pačią kultūros sanklodą. Kaip rodo empirinis postkomunistinių visuomenių tyrimas, tam tikri kultūros elementai nėra imlūs politiniams ir ekonominiams pokyčiams – jie išlieka beveik nekintantys. Tai reiškia, kad realios demokratijos konsolidacijos perspektyvos artimiausiu metu Vidurio Europos šalyse yra sunkiai tikėtinos, nes demokratijai palanki kultūra susiformuos tik keičiantis kartoms. Todėl, prognozuojant kultūrinės transformacijos raidą, artimesnė būtų sociologų išvalga. Perfrazuojant dar pirmaisiais metais po komunizmo žlugimo pasakytą R.Dahrendorfo mintį, Vidurio Europos valstybėse institucinė sąranga sukurta per 6 mėnesius, ekonominių reformų rezultatai apčiuopiami po 6 metų, o demokratinės vertybės stiprioje pilietinėje visuomenėje įsišaknys tik po 60 metų. Tiesa, vėliau R. Dahrendorfis sutrumpino 60 metų laikotarpį iki 40 metų – dviejų kartų. Šią mintį dar galima papildyti ir tyrimo išvada, kad kultūrinės transformacijos pagreitinti ar pakreipti demokratijai palankia linkme radikaliomis politinėmis bei ekonominėmis reformomis praktiškai neįmanoma.

IŠVADOS

Dilemos dėl demokratijos konsolidacijos perspektyvų Vidurio Europos šalyse skatina dar kartą permąstyti postkomunistinių valstybių perėjimo į demokratiją procesą, atkreipiant dėmesį ne tik į institucinį, bet ir į kultūrinį demokratizacijos kontekstą. Nors mokslinėje literatūroje postkomunistinių visuomenių kultūros kaitos specifika pastaruoju metu tampa aktuali tyrimų objektu, tačiau sisteminio požiūrio į kultūros transformaciją, jos santykį su politika bei ekonomika vis dar trūksta. Būtent vienmatė postkomunistinio regiono tyrimų prieiga, sistemiškumo stoka išryškėja kaip viena svarbiausių tranzitologinių teorijų spragų. Siekiant peržiūrėti ir papildyti esamas teorijas, magistriniame darbe išsikeltas tikslas – empiriškai įvertinti kultūrinės, politinės ir ekonominės transformacijos sąveiką, pasitelkiant Vidurio Europos valstybių lyginamąją analizę. Teorinės tyrimo prielaidos remiasi dviem skirtingomis hipotezėmis: liberalų prieiga, teigiančia, kad radikali politinė / ekonominė reformos savaime lemia staigią kultūrinę transformaciją, ir sociologų išvalga, įspėjančia, kad radikali politinė ir ekonominė reformos apsunkina (riboja) kultūrinės transformacijos demokratijai palankia linkme nuoseklumą.

Remiantis W. Mishlerio neokultūrinės sintezės konceptu, empiriniam postkomunistinių visuomenių tyrimui buvo sukonstruotas keturių kultūrinių skirčių (nacionalizmo vs. kosmopolitizmo, sekuliarumo vs. religingumo, komunizmo vs. antikomunizmo ir liberalizmo vs. autoritarizmo) modelis, apjungiantis pagrindines kultūrinės dimensijas – identitetus, vertybes ir pažiūras. Tyrimo metu buvo svarbu nustatyti, kaip kito kultūriniai dėmenys perėjimo į demokratiją procese.

Tyrimo rezultatai rodo, kad **nei liberalų, nei sociologų hipotezė vienareikšmiškai nepatvirtina kultūrinės transformacijos ir reformų radikalumo koreliacijos**. Tyrimas rodo, kad kiekviena kultūrinė trajektorija transformuojasi pagal skirtingą logiką, nepriklausomai nuo politinių ir ekonominių reformų radikalumo, o konkreiti teorija nėra adekvati paaiškinant kultūrinės dinamikos procesą. Remiantis tyrimu, kultūrinių skirčių transformacija visose Vidurio Europos visuomenėse vyko nenuosekliai, su „pertrūkiais“, o kai kurios kultūrinių elementų kaitos tendencijos yra tarpusavyje nesuderinamos, paradoksalios. Remiantis tyrimu, fiksuojamos kelios išvados, kurios galėtų papildyti postkomunistinių visuomenių teoretizavimo spragas:

Pirma, priešingai nei rodo Vakarų visuomenių patirtis, Vidurio Europos visuomenėse sparčiausiai transformavosi identitetai, o stabiliausiu kultūriniu indikatoriumi (mažiausiai imlus laikui) išliko pasitikėjimas ir tolerancija. Tokia išvada prieštarautų W. Mishlerio ir D. Pollacko

neokultūrinės sintezės teorinei prielaidai, kad identitetai, kaip giluminė kultūros šerdis, transformuojasi lėčiausiai, tuo tarpu vertybės ir pažiūros – sparčiausiai. Būtent Vidurio Europos visuomenių atvejis galėtų papildyti neokultūrinės sintezės teoriją: transformacijos laikotarpiu identitetai yra linkę kisti labiau nei vertybės ar pažiūros.

Antra, į politines ir ekonomines reformas labiausiai reaguoja kultūros politinis ir ekonominis dėmuo – tokie indikatoriai, kaip parama demokratijai (autoritarizmui), laisvai rinkai. Tačiau pamatinių kultūros elementų (pasitikėjimo, tolerancijos) kitimas praktiškai nepriklauso nuo reformų radikalumo: demokratizacijos iniciatyvos ir palanki institucinė terpė neskatina spartesnės šių kultūrinių dimensijų kaitos.

Trečia, tyrimas rodo, kad Vidurio Europos šalių visuomenėse egzistuoja vertybinių orientacijų tarpusavio neatitikimas: socialistinių ir konservatyvių pažiūrų „persidengimas“. Tai reiškia, kad remiantys dešiniųjų nuostatas (nacionalistines, religines vertybes) kartu gali pasisakyti už stipresnę valstybės įsikišimą į rinkos ekonomiką. Tokie kultūriniai paradoksai sudaro palankią dirvą populistinėms partijoms, kurios tarsi idėjiškai apjungia anti-modernius kultūros elementus.

Ketvirta, tiesioginė koreliacija tarp reformų radikalumo ir kultūrinės kaitos aiškiai fiksuojama tik komunizmo vs. antikomunizmo skirties atžvilgiu: radikalesnis Liustracijos įgyvendinimas visuomenėje sąlygoja mažesnę paramą komunistinei praeičiai (Lenkijos, Čekijos atvejis) ir, atvirkščiai, Vengrijoje, Slovakijoje nuosaikus Liustracijos variantas nesumažino nostalgijos komunizmui.

Apibendrinant, **politinių / ekonominių reformų radikalumas tik ribotai lemia kultūros transformaciją demokratijai palankia linkme. Didelę įtaką kultūros pokyčiams turi ne tiek reformos, kiek kiti veiksniai: istorinė patirtis, senojo režimo palikimas, integracija į Vakarų bednruomenę.** Tokia išvada leistų samprotauti, kad demokratijos konsolidacija Vidurio Europos visuomenėse, bent jau kultūrinės transformacijos prasme, vis dar yra nesibaigęs procesas. Tyrimas atskleidžia, kad kai kurie kultūriniai elementai nėra imlūs reformoms „iš viršaus“ ir lėtai reaguoja į laiką, todėl postkomunistinės visuomenės ir ateityje neišvengiamai susidurs su politinės, ekonominės ir kultūrinės sistemos atotrūkio problema. Tokia sistemų įtampa tiksi kaip uždelsto veikimo sprogmuo, nes politinę krizę regione gali išprovokuoti bet koks stipresnis katalizatorius.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. "A religious revival in post-Communist Europe", *Sacred and Secular*, 2003, 3-4. <http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Acrobat/Sacred_and_Secular/Chapter%205.pdf> [Žiūrėta 2008 03 11].
2. Ackerman, Susan-Rose, „Trust and Honesty in Post-socialist Societies“. *Kyklos*, 54, 2001.
3. Agadjanian, Alexander, "Revising Pandora's Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric." *Europe-Asia Studies*, Vol. 53, No. 3, 2001.
4. Almond, A., Gabriel, A *Discipline Divided. Schools and Sects in Political Science*. London: The International Professional Publishers, 1989.
5. Almond, Gabriel, Sidney Verba. *Civic Culture*. Boston: Little, Brown and Company, Inc, 1965.
6. Androsh, Hannes, "Transformation in Central and Eastern Europe". *The World Today*, 1994.
7. Ash, Timothy Garton, „Revolutions: The Springtime of Two Nations“. *New York Review of Books*, June 15, 1989.
8. Badescu, Gabriel, „Social Trust and Democratization in the Postcommunist Societies“. <http://siteresources.worldbank.org/EXT/CAREGTOPSOCDEV/Resources/Badescu_social_trust_and_democratization.doc> [Žiūrėta 2008 04 20]
9. Balcerowicz, Leszek, *Socializmas, Kapitalizmas, Transformacija*. V.: Algarvė, 1998.
10. Bell, Daniel, *The Cultural Contradictions of Capitalism*. N.Y.: Basic Book Publishers, 1976.
11. Berdhal, Daphne, Matti Bunzl (sud.), *Altering States. Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Michigan: University of Michigan, 2000.
12. Bryant G. A., Edmund Mokrycki (sud.), *The New Great Transformation? Change and Continuity in East – Central Europe*. New York: Routledge, 1994.
13. Buzalka, Juraj, "Is rural populism on the decline? Continuities and Changes in Twentieth Century Central Europe – The case of Slovakia". *SEI Working Paper No. 73*, 2004.
14. Cebulak, Wojciech, „Social Turmoil In Post-Socialist Eastern Europe – A Revolution Gone Astray?“ *East European Quarterly*, XXXI, No. 1, 1997.
15. Čekijos statistikos biuro duomenys, <http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/o/41110-03--obyvatelstvo_hlasici_se_k_jednotlivym_cirkvim_a_nabozenskym_spolecnostem>
16. Čulik, Jan, Anti-Communism and Emotional Substitutes. *Central Europe Review*, Vol. 2, No. 40, 2000. <<http://www.ce-review.org/00/40/culik40.html>> [Žiūrėta 2008 04 15]
17. Deegan-Krause, Kevin, "New Dimensions of Political Cleavage". Kn. R. Dalton. D. Klingemann (sud.), *Oxford Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
18. Delhey, Jan, Verena Tobsh, "Understanding Regime Support in New Democracies", September 2000, 12. <<http://skylla.wzb.eu/pdf/2000/iii00-403.pdf>> [Žiūrėta 2008 04 05].

19. Diamond, Larry., „How People View Democracy: Findings from Public Opinion Surveys in Four Regions“, 2001. <<http://democracy.stanford.edu/Seminar/Diamond2001.htm>> [Žiūrėta 2008 02 21]
20. Diamond, Larry, “Political Culture and Democracy”. Kn. Larry Diamond (sud.), *Political Culture and Democracy in Developing Countries*. Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc., 1993.
21. Diamond, Larry, Marc F. Plattner, et al (sud.), *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
22. Ekiert, Grzegorz (sud.), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
23. Ellis, Mark. S., “Purging the Past: the Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc”. *Law and Contemporary Problems*, 1998, Vol. 59 No.4.
24. Eurobarometras 2004 – 2007.
25. *Europa ir Mes*, Kolektyvinė monografija. Vilnius: Gervelė, 2001.
26. Europos vertybių tyrimas 1990 – 2000.
27. Evans, Geoffrey, „Social and ideological cleavage formation in post-communist Hungary“. *Europe-Asia Studies*, Nov. 1995.
28. Formisano, Ronald P., „The Concept of Political Culture“. *Journal of Interdisciplinary History*, Vol.31, No.3, 2001.
29. Granato, Jim, Ronald Inglehart, David Leblang, „Cultural Values, Stable Democracy, and Economic Development: A Reply“. *American Journal of Political Science*, Vol. 40, No.3, 1996.
30. Hadler, Markus, “Individual Tolerance: The contrary effects of the social context”, *Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Montreal Convention Center, Canada, Aug 10, 2006*. <http://www.allacademic.com/meta/p103260_index.html> [Žiūrėta 2008 04 12]
31. Inglehart, Ronald, *Modernization and Postmodernization*. New Jersey: Princeton University Press, 1997.
32. Jeffries, Ian, *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century*. London: Routledge, 2002.
33. Karpov, Vyacheslav, “Religiosity and Political Tolerance in Poland”. *Sociology of Religion*, 1999.
34. Kieran Williams, “Explaining Lustration in Eastern Europe: A Post-Communist politics approach”. *Sussex European Institute Working Paper* No. 62, 20003. <<http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp62.pdf>> [Žiūrėta 2008 03 21].
35. Kitschelt, Herbert, et al (sud.), *Post-Communist Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
36. Kolodko, Grzegorz W., *From Shock to Therapy. The Political Economy of Postsocialist Transformation*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

37. Kostelecký, Tomáš, "Political Transformation in East-Central Europe: Are There General Patterns of Development from Communism to EU Membership", 2003. < http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/T_Kostelecky.pdf> [Žiūrėta 2008 02 07].
38. Kumar, Krishan, "The revolutions of 1989: socialism, capitalism and democracy". *Theory and Society*, Vol. 21, No. 3, 1992.
39. Lee, Minsoo, Mudziviri Nziramasanga, Sung K. Ahn, „Transformations Strategy and Economic Performance“. *Eastern European Economics*, vol. 42, no. 1, January – February 2004.
40. Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Society. Modernizing the Middle East*. N.Y.: The Free Press, 1958.
41. Lichbach, Mark Irving, Alan S. Zuckerman (sud.), *Comparative Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
42. Linde, Jonas, „Coping with Change in Thirteen Post-Communist countries“, Upsala University, 2007 <http://www.east.uu.se/docs_publicationer/AR110JL.pdf> [Žiūrėta 2008 02 25]
43. Linz, Juan J., Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press, 1996.
44. Lipset, Seymour Martin, *Political Man. The Social Basis of Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1981.
45. Los, M., "The Retrospective Revolutions in East-Central Europe". *International Journal of Contemporary Society*, Vol. 31, No. 1, 1994.
46. Lovell, David W., „Trust and the politics of post-communism“, *Communist and Post-Communist Studies*, No.34, 2001.
47. Markova, I. (sud.), *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*“. Oxfod: Oxford University Press, 2004.
48. Markus, György G., "Party politics, party system and the dynamics of political cleavages in Hungary". Budapest, 1998. <<http://www.nato.int/acad/fellow/96-98/markus.pdf>> [Žiūrėta 2008 03 21]
49. Millar, James R., Sharon L. Wolchik (sud.), *The social legacy of communism*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997.
50. Minogue, Kenneth, "How Did Liberal Democracy Emerge From a Christian Civilisation?", 2002. <http://www.liberal-dt.org.tr/Ingilizce/articles/km_libdem.htm> [Žiūrėta 2007 04 25].
51. Mishler, William, Richard Rose, "Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies". *The Journal of Politics*, Vol. 59, No. 2, May, 1997.
52. Nodia, Ghia, "Nationalism and Democracy". *Journal of Democracy*, Vol. 3, No. 4, October, 1992.
53. Novagrockienė, Jūratė, *Politikos mokslo pagrindai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
54. Orenstein, Mitchell A., *Out of Red. Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Michigan: University of Michigan Press, 2001.
55. Pasaulio vertybių tyrimas 1990 – 2000.

56. Pollack D. (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003.
57. Pollack, Detlef, "European and national identity in post-communist societies: coincidence or contrast?". *Policy Papers Series "Democratic Values"*, Policy Paper 4. <ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/ser_citizen_pollack.pdf> [Žiūrėta 2008 03 12].
58. Pollack, Detlef, et al, "Political Culture in Post-Communist Europe. Attitudes in new Democracies: State of the Art – Theoretical Thoughts and Ideas". *Policy Paper Series „Democratic Values“*. <<http://www.kulsoz.euw-frankfurt-o.de/EU%20Projekt/papers/Pp1neu.pdf>> [Žiūrėta 2007 06 13].
59. Pridham, Geoffrey, "The European Union's Democratic Conditionality and Domestic Politics in Slovakia: the Mečiar and Dzurinda Governments Compared". *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, No. 2, 2002.
60. Pridham, Geoffrey, "The Slovak Parliamentary Elections of September 2002: Its Systemic Importance". *Government and Opposition*, Vol. 38, No. 3, 2003.
61. Pridham, Geoffrey, Attila Agh (sud.), *Prospect for democratic consolidation in East-Central Europe*. Manchester: Manchester University Press, 2001.
62. Pridham, Geoffrey, Eric Herring, George Sanford (sud.), *Building Democracy? The International Dimension of Democratisation in Eastern Europe*. London: Leicester University Press, 1996.
63. Rootes, Chris, Howard Davis (sud.), *Social Change and Political Transformation*. England: University College London, 1994.
64. Rose, R., W.Mishler, „Mass Reaction to Regime Change in Eastern Europe: Polarization or Leaders and Laggards?“, *British Journal of Political Science*, Vol. 24, No. 2, Apr., 1994.
65. Rose, Richard, „Advancing Into Europe? The Contrasting Goals of Post-Communist Countries“. *Nations and Nationalism in Eastern Europe: A Journal of International and Area Studies*. *Transit*. <<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan008013.pdf>> [Žiūrėta 2008 03 01].
66. Rostow, W.W., *Politics and the Stages of Growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
67. Ruiz Jimenez, Antonia M., et.al. "European and National Identities in EU's Old and New Member States: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components".
68. Skobla, D., "Slovak national identity, slovophilia and Europe", 2001. <<http://ideashistory.org.ru/pdfs/18Skobla.pdf>>. [Žiūrėta 2008 02 10].
69. Stoltenberg, Steven, "Religious Identities in Postcommunist Central Europe: the Polish Case" <<http://repositories.cdlib.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=uciaspubs/research>> [Žiūrėta 2008 03 19]
70. Szawiel, Tadeusz, „Religion and the Church in the New Democracy“. *Polish Sociological Review*, 2000 (4).
71. Szomolányi, Sona, "Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Democracy", 158. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/S_Szomolanyi.pdf> [Žiūrėta 2008 04 15].

72. Szomolányi, Soňa, "Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy". <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/S_Szomolanyi.pdf> [2008 03 21].
73. Sztompka, P., "From East Europeans to Europeans: shifting collective identities and symbolic boundaries in the New Europe". *European Review*, 2004, Vol. 12, No.4.
74. Sztompka, P., *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
75. Sztompka, Piotr, "The Trauma of Social Change". Kn. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, et al (sud.), *Cultural Trauma and Collective Identity*. Los Angeles: University of California Press, 2004.
76. Sztompka, Piotr, „Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies”. *Zetishrift für Sociologie* 1, 1993.
77. Sztompka, Piotr, „Looking Back: the Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break“. *Communist and Post-Communist studies*, Volume 29, Nr.2, June 1996.
78. Tupy, Marian L., "The Rise of Populist Parties in Central Europe". *CATO Institute*, No. 1, 2006.
79. Valentini, Chiara, „The Promotion of European Identity“. Kn. Jaako Lehtonen, Diana Petkova (sud.), *Cultural Identity in Intercultural Context*. Finland, 2005.
80. Verdery, Katherina, "Theorizing socialism: a prologue to the "transition". *American Ethhnologist*, Vol. 18, No. 3, Aug., 1991.
81. Vidurio ir Rytų Europos Eurobarometras 1991 – 1999.
82. Weber, Max, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai, 1997.
83. Welsh, Helga A., „Political Transition Processes in Central and Eastern Europe“. *Comparative Politics*, Vol. 26, No.4., 1994.
84. Werlin, Herbert H., Harry Eckstein, „Political Culture and Political Change“. *The American Political Science Review*. Vol. 84, No. 1, 1990.
85. White, Leslie A., „The Concept of Culture“. *American Anthropologist*, Vol. 61, No.2, 1959.
86. Zarycki, Tomasz, "Politics in the Periphery: Political Cleavages in Poland Interpreted in their Historical and International Context. *Europe – Asia Studies*, Vol. 52, No. 5, 2000.
87. Zmiany w ustawie o Instytucie Pamięci Narodowej oraz w ustawie o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa, <<http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/305/4792/>> [Żiūrėta 2008 03 15]

SUMMARY

The collapse of communist rule in Central Europe (CE) and the third wave of democratization gave a significant impulse for development of theory of political sciences. Though the democratization process in CE is analyzed from various perspectives, key attention is paid for procedural aspects of regime transformation: institutional reforms, the creation of market economy, consolidation of democracy, CE integration to the European Union are the most attractive topics for researches of political sciences. Still there is a lack of theoretical approach towards systemic transformation that includes not only political or economical, but also cultural factors. Therefore it is worth to complement this gap of theoretical literature by focusing on aspects of the cultural transformation in the postcommunist region.

The main purpose of the master dissertation is to analyze the dynamics of cultural transformation in four CE countries: Poland, Hungary, Czech Republic and Slovakia. These countries though being different in some peculiarities of political and economical transformation, in general can be regarded as homogenous due to similar historical context and the outcomes of democratization: today all countries belong to European Union and this membership may be seen as “certificate” of democratic consolidation. The special theoretical concern on cultural aspects is motivated by contemporary worrying developments of democracy in the region: the political and cultural turmoil in CE countries indicates deep cleavage between political and cultural systems. This cleavage occurred during the process of transformation, when institutional structure was reformed in accordance with principals of western democracy while the cultural dimension of postcommunist societies remained hybrid, referring both to communist regime and democracy.

The theoretical framework of this research is based on presumption that the degree and speed of political and economy transformation determines the way of cultural change. In general, there are two different positions, explaining the interaction of cultural change and political / economy reforms. According to neoliberalists point of view, cultural system develops in line with political and economy changes *per se*. So it means that during transformation process there is no need for particular cultural reforms – culture only reflects political substance. This notion is mainly based on Marxist interpretation of culture: under this theory culture is produced by particular political system. In contrast to Marxism theory, Weberian approach states that exactly culture (not only politics) determines the way of development of society (e.g. Inglehart). This principal becomes the basic argument of sociological school for interpretation of cultural changes. Such famous sociologists as P. Sztompka and J. Kubik argue that cultural dimension

has a fundamental importance for institutional transformation; therefore culture as such in the process of systematic changes should not be devaluated. Contrary to institutional changes, culture shifts very slowly; it is an essence of society.

This theoretical debate suggests two possible hypotheses. Neoliberal hypothesis insists that radical political and economy reforms in postcommunist countries promote sudden cultural transformation in accordance with principals of democratic culture. From sociological standpoint, radical political and economical reforms suspend cultural transformation in accordance with principals of democratic culture. This hypothesis is based on presumption that radical transformation encourages the cultural polarization, which negatively affects the process of democratization.

Keeping these two hypotheses in mind, methodologically the case material is combined with research literature to build the theoretical framework in which the process of cultural transformation can be analyzed. At first the comparative analysis of four countries is set in the historical context of political and economy transformation. The descriptive part unveils that the most radical economy transformation was implemented in Poland (so called “shock therapy”), a bit slighter – in Czech Republic, a gradualist economic approach was applied in Hungary and the most incremental – in Slovakia. The analysis of political transformation in CE countries shows that the most radical political changes appeared in Czech Republic, then in Poland and Hungary, and the last place also belongs to Slovakia.

Cultural transformation in CE countries is operationalized by using the concept of neocultural syntesis, which is devided in four cleavages: 1) cosmopolitanism vs. nationalism; 2) secularism vs. religious fundamentalism; 3) communism vs. anticommunism; 4) authoritarianism vs. liberalism. According to classical theories, democratic culture as such is characterized as more cosmopolitan, secular and liberal (individual) culture with flagging sentiments for communist rule. The empirical part of the research is based on sociological surveys that include period form early 90’s till nowadays.

The results of research of cultural cleavages in CE countries shows that the cultural transformation in each country does not depend particulary on radical political and economical reforms. Culture developes according its own logic, and non of the theories is adequate to explain cultural transformation. Research shows that some cultural elements (trust, tolerance) are not in the phase of transformation at all: they are stagnant, not reactive to reforms. Therefore, the communist legacies have still strong roots in every society, and the possibilities of consolidation of democracy of CE region in nearest future are limited.

PRIEDAI

1 priedas. BVP augimo dinamika 1990 – 2004 m. Vidurio Europos šalyse (proc.)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Lenkija	-11,6	-7	2,6	3,8	5,2	7,0	6,1	6,9	4,8	4,1	4,1
Vengrija	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	4,9	4,5	5,2
Čekija	-1,2	11,6	-0,5	0,1	2,2	5,9	4,8	-0,1	-2,2	-0,8	3,9
Slovakija	-2,5	-14,6	-6,5	-3,7	4,9	6,7	6,2	6,2	4,1	1,9	2,2

2 priedas. Infliacijos tempas 1990 – 2000 m.

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Lenkija	586	70	43	35,3	32,2	28	20	15	12	7,3	10,1
Vengrija	29	35	23	22,5	18,8	28,2	23,6	18,3	14,3	10,1	9,8
Čekija	9,7	52,0	11,1	20,8	9,9	9,1	8,8	8,5	10,7	2,1	3,9
Slovakija	10,8	61,2	10	23,2	13,4	9,9	5,8	6,1	6,7	10,6	12

3 priedas. Tiesioginės užsienio investicijos, mlrd. JAV dolerių, 1990 – 2000 m.

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Lenkija	0,088	0,117	0,284	0,580	0,542	1,134	2,741	3,041	4,966	6,348	9,299
Vengrija	0,311	1,460	1,471	2,328	1,097	4,410	1,987	1,653	1,453	1,414	
Čekija	0,180	0,511	0,983	0,563	0,749	2,526	1,276	1,275	3,591	6,234	4,477
Slovakija	0,018	0,082	0,100	0,107	0,236	0,194	0,199	0,084	0,374	0,701	1,5

4 priedas. Transformacijos vertinimas Vidurio Europos šalyse

Klausimas: „Kaip Jūs vertinate režimo transformaciją?“ Atsakymas: „patenkinamai“ (atitiko / viršijo lūkesčius)

	1991	1992	1993	1994	1995	1997	1998	1999	2001
Lenkija	28	13	16	14	27	37	35	26	7
Vengrija	18	9	10	13	10	13	22	23	21
Čekija	29	26	23	27	40	29	21	17	21
Slovakija	17	18	7	30	14	13	14	18	13

Šaltinis: Peter A. Ulram, Fritz Plasser, „Political Culture in East-Central and Eastern Europe: Empirical Findings 1990 – 2001“. Kn. D. Pollack, et al (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 33.

5 priedas. Transformacijos vertinimas Vidurio Europos šalyse

Klausimas: „Kaip Jūs vertinate režimo transformaciją?“ Atsakymas: „nepatenkinamai“ (neatitiko lūkesčių / nuvylė)

	1991	1992	1993	1994	1995	1997	1998	1999	2001
Lenkija	72	83	82	85	71	61	62	72	90
Vengrija	80	88	87	83	89	84	77	77	78
Čekija	70	72	77	72	60	69	79	82	77
Slovakija	83	81	92	69	86	86	86	80	86

Šaltinis: Peter A. Ulram, Fritz Plasser, „Political Culture in East-Central and Eastern Europe: Empirical Findings 1990 – 2001“. Kn. D. Pollack, et al (sud.), *Political Culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies*. Ashgate Publishing, 2003, 33.

6 priedas. Vidurio Europos valstybių ekonominės transformacijos bruožai

Valstybė Sektorius	Lenkija	Vengrija	Čekija	Slovakija
Privatizacija	Įvykdyta plataus masto privatizacija: 1990 m. privatus sektorius generavo 31 proc. BVP, 1993 m. – 50 proc., 1994 m. – 55 proc., 1996 m. – 60 proc., 1999 m. – 65 proc., 2000 m. – 70 procentų BVP. Tačiau privatizacijos procesas nebuvo toks nuoseklus – dažnai tam tikrų įmonių privatizacija buvo atidėta, nesklaidumai kildavo dėl dažnos vyriausybės kaitos bei politinės poliarizacijos. Be to, pirmaisiais metais Lenkija labiau orientavosi į smulkiųjų, o ne į stambiųjų įmonių privatizavimą. Nuo 2002 m. privatizuoti keli strateginiai objektai – telekomunikacijų įmonės, elektrinės, bankai. Šiuo metu valstybė kontroliuoja apie 3000 kompanijų.	Privatizacija Vengrijoje buvo įgyvendinta pakankamai sparčiai, tačiau atsiliko nuo Čekijos mastų: 1990 m. privatus sektorius sudarė 15 proc. BVP, 1991 m. – 30 proc., 1992 m. – 40 proc., 1993 m. – 50 proc., 1995 m. – 60 proc., 1996 m. – 70 proc., 1998 m. ir 2000 m. – 80 procentų BVP. Privatizacijos įgyvendinimas pirmaisiais metais buvo gana lėtas (atsisakyta lankštos privatizacijos schemos, prioritetas teiktas tiesioginiams pardavimams), tačiau 1995 m. įgavo pagreitį ir praktiškai neatsiliko nuo kitų regiono valstybių. Kita vertus, valstybė išlaikė nemažą dalį akcijų strateginėse įmonėse.	Įgyvendinta itin plati tiek smulkių, tiek stambių ekonomikos sektorių privatizacija: 1990 m. privatus sektorius sukūrė tik 10 proc. BVP, 1991 m. – 15 proc., 1992 m. – 30 proc., 1993 m. – 45 proc., 1994 m. – 65 proc., 1995 m. – 70 proc., o 1999 m. – 80 procentų. Ypač sparti privatizacija buvo pradėta įgyvendinti nuo 1993 m.: dalis valstybės turto buvo parduodama tiesiogiai, dalis per aukcionus, panaudojant investicinių čekių sistemą. Tiesa, valstybė išlaikė kontrolę anglies kasybos, metalo apdirbimo, chemijos ir energetikos sektoriuose.	Privatizacija, palyginus su kitomis regiono valstybėmis, buvo lėta: 1990 m. privatus sektorius Slovakijoje sudarė 10 proc. BVP, 1991 m. – 15 proc., 1992 m. – 30 proc., 1994 m. – 40 proc., 1995 m. – 50 proc., 1997 m. – 70 proc., 1999 m. – 75 proc., 2007 – 85 procentus. Ilgą laiką valstybės kontrolėje išliko finansinės institucijos, energetikos, telekomunikacijų sektorius. Tik 1999 m. imtas privatizuoti stambesnės įmonės. Šiuo metu pagal privataus sektoriaus dydį Slovakija lenkia kitas regiono valstybes.
BVP augimas	BVP augimas prasidėjo tik 1992 m., bet 1995 m. pasiekė net 7 proc. rodiklį, 1996 m. pralenkė 1989 m. BVP lygį. 1993–1994 m. Lenkija buvo vertinama kaip labiausiai auganti ekonomika pasaulyje. Šiuo metu Lenkijos ekonomikos augimas yra stabilus ir siekia apie 6–7 procentus: pagal šį rodiklį Lenkija yra viena iš regiono lyderių.	BVP augimas, lyginant su Lenkija, buvo mažesnis: didžiausias BVP sumažėjimas užfiksuotas 1991 m., o didėti pradėjo tik 1994 m., tačiau šis augimas neviršija 5 proc. 1989 m. BVP lygį Vengrija „peržengė“ tik 2000 m., o šiuo metu šalies BVP augimas yra pats žemiausias regione.	BVP augimas Čekijoje, lyginant su kitomis regiono valstybėmis, buvo žymiai nuosaikesnis: praktiškai BVP neaugo iki 1994 m., o nuo 1997 m. BVP pradėjo mažėti. 1989 m. BVP lygį Čekija, kaip ir Vengrija, pasiekė tik 2000 m. Šiuo metu Čekijos BVP augimas atsilieka nuo Lenkijos ir net Slovakijos rodiklio.	Nors pirmaisiais perėjimo į demokratiją metais BVP augimas nebuvo užfiksuotas, nuo 1994 m. BVP augo gana tolygiai ir 1999 m. pasiekė 1989 m. BVP lygį. Tačiau nuo 1999 m., pradėjus įgyvendinti radikalesnes reformas, BVP augimas smuktelėjo iki 2 procentų.
Tiesioginės užsienio investicijos (TUI)	Pagal TUI apimtį augimas Lenkija, nors santykinai ir atsiliko nuo Vengrijos, bet jau 1995 m. atitrūko nuo Čekijos ir Slovakijos. 1996 m. buvo liberalizuotos investicinės taisyklės – tai 1998 m. paskatino TUI	Pagal TUI Vengrija demokratizacijos metu buvo visos Rytų ir Vidurio Europos lyderė (1995 m. TUI šalyje siekė net 4,4 mlrd. JAV dolerių). Tačiau jau 1996 m. TUI Vengrijoje	Čekija gana griežtai kontroliavo TUI srautus, kad nebūtų pakenkta šalies verslininkams. Apribojimais sutrikdė TUI įplaukų augimą: pagal šį rodiklį Čekijos gerokai atsiliko nuo Vengrijos. Tačiau	TUI per pirmuosius 10 metų buvo minimalios, o jų apimtį pradėjo augti tik 1999 m., ėmus vykdyti atviresnę ekonominę politiką ir pritaikius mokesčių lengvatas investuotojams. Jau

Valstybė Sektorius	Lenkija	Vengrija	Čekija	Slovakija
	šuoį net iki 5 mlrd. JAV dolerių. Apskritai nuo 1990 m. iki šiol Lenkija įsisavino apie 50 mlrd. JAV dolerių vertės TUI.	palaiptniui sumažėjo, o užsienio investuotojai dalį savo investicijų perorientavo į kitas regiono šalis.	TUI srautas į Čekiją pradėjo augti 1998 m., kai šalį ištiko ekonominė krizė.	2000 m. pritraukta 2 mlrd. JAV dolerių TUI – daugiau nei per visą laikotarpį nuo 1993 m.
Infliacija	1989 m. antroje pusėje hiperinfliacija šalyje sudarė beveik 2000 proc., 1990 m. – 585 procentus. Sumažinti hiperinfliaciją padėjo griežta monetarinė kontrolė (drastiškai sumažintos subsidijos) ir jau 1996 m. infliaciją pavyko pažaboti iki 20 proc., o 2000 m. infliacija sumažėjo iki 10 proc. lygio. Infliacijos augimas kartu rodo plataus masto liberalizaciją.	Vengrija įgyvendino palaiptnė kainų liberalizavimo programą, todėl, priešingai nei Lenkijoje, infliacija buvo kiek nuosaikesnė, tačiau, lyginant su Čekija, per visą transformacijos laikotarpį išliko didelė. Perėjimo į demokratiją pradžioje infliacija sudarė net iki 30 proc., o pradėjo mažėti tik 1999 m.	Priešingai nei Lenkija ar Vengrija, Čekija, nors ir dideliu mastu liberalizuodama kainas, išvengė infliacijos problemos: infliacijos pikas čia buvo užfiksuotas 1991 m. ir siekė santykinai nedaug – apie 56 procentus. Vėliau infliacija nuo 1993 m. normalizavosi ir neviršijo 10 procentų.	1994–1998 m. laikotarpiu infliacija buvo sulaiptyta (tiek privačiame, tiek ir viešajame sektoriuje kontroliuojamas atlyginimų augimas), tačiau 1999 m., transformuojant ekonominį sektorį, šoktelėjo net iki 20 procentų.
Rinkos perorientavimas į Vakarų	Lenkija bene greičiausiai iš visų regiono valstybių perorientavo savo rinką į Vakarų rinkas: 1990 m. Lenkija eksportavo į ES šalis 51 proc. viso eksporto į Vakarų, o 1993 m. eksporto apimtis siekė net 70 procentų. 1990 m. zlotas tapo laisvai konvertuojama valiuta.	Vengrijai persiorientavimas į Vakarų rinkas užtruko ilgiau nei Lenkijai – 1993 m. eksportas į Vakarų sudarė tik 53 proc., o šoktelėjo tik 1996 m. (69 proc.). Nacionalinės valiutos konvertabilumo prekyboje aktas įsigaliojo tik 1996 m.	Per trumpą laiką Čekija, nors kiek lėčiau nei Lenkija, atvėrė savo rinką Vakarams ir perorientavo eksporto srautus. Jau 1994 m. Čekijos užsienio prekybos balanse 46 proc. sudarė prekyba su ES valstybėmis.	Lyginant su kitomis valstybėmis, Slovakija neskubėjo perorientuoti savo rinkos į Vakarų šalis. Pavyzdžiui, 1993 m. Slovakijos užsienio prekyba su ES valstybėmis siekė tik 34 procentus.
Integracija į tarptautines ekonomines struktūras	OECD ¹⁴⁴ (1996), ES (asociacijos sutartis – 1991 m.; derybos – 1998 m., narystė – 2004)	OECD (1995) ES (asociacijos sutartis – 1991 m.; derybos – 1998 m., narystė – 2004)	OECD (1995) ES (asociacijos sutartis – 1991 m.; derybos – 1998, narystė – 2004)	OECD (2000) ES (asociacijos sutartis įsigalioja 1995 m.; derybos – 2000, narystė – 2004)

Sudaryta autorės remiantis šiais šaltiniais: Ian Jeffries, *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century*. London: Routledge, 2002; Minsoo Lee, Mudziviri Nziramasanga, Sung K. Ahn, „Transformations Strategy and Economic Performance“. *Eastern European Economics*, vol. 42, no. 1, January – February 2004; Mitchell A. Orenstein, *Out of Red. Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Michigan: University of Michigan Press, 2001; Grzegorz W. Kolodko, *From Shock to Therapy*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

¹⁴⁴ Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtos organizaciją (angl. Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD)